

Camp de l'Espadà

Reflexions ambientals a la Serra Espadà

**Entrevista
Xavier Delgado i
Franco**

**El crim de
Xóvar, segons
la premsa de
l'època**

**Els deportats
d'Espadà als
camps nazis**

**Elisa Pérez
Rodríguez:
cròniques
excursionistes
per la Serra
d'Espadà**

**Arquitectura
tradicional Serra
d'Espadà**

ÍNDEX

- 4 L'Entrevista, Xavier Delgado i Franco
- LA VIDA A LA SERRA**
- 7 El crim de Xóvar (1927), *per Nel·lo Navarro*
- 17 Els deportats d'Espadà als camps nazis, *per Lara Cardona*
- 23 Mostres, fires, jornades, mercats... tradicionals, *per Vicent Fausto*
- MÓN MEDITERRANI**
- 25 Elisa Pérez: Cròniques excursionistes per la Serra d'Espadà,
per Òscar Pérez
- 35 Arquitectura tradicional a la Serra d'Espadà,
per Juan Manuel Garcia
- ACTUALITAT AMBIENTAL**
- 43 Les polítiques forestals dels governs del PP, *per Carme Orenga*
- TOTS FEM NATURA**
- 47 El turisme a la Serra d'Espadà: com afecta a la població local?,
per Llorenç Crespo i March
- MEMÒRIA DE LA FUNDACIÓ**
- 53 Memòria de la Fundació Serra Espadà 2014, *per Carme Orenga*
- NOVETATS BIBLIOGRÀFIQUES**
- 57 Hacia la sobriedad feliz

Edita: Fundació Serra Espadà. www.serra-espada.org.

Direcció: Manolo Pérez Lavall.

Consell de Redacció: Óscar Pérez, Carme Orenga, Esther Capilla, Lourdes Tamborero.

Tiratge: 500 exemplars.

Maquetació i Impressió: ~~coprint~~, València.

Portada: Aín. Foto: Josep Pasqual Segura.

I.S.S.N.: 1578-1593

Depòsit Legal: CS-326-1998

La línia editorial d'aquesta revista és el lliurepensament, per tant, les opinions pròpies del consell de redacció es trobaran a l' editorial. La resta d'opinions seran únicament responsabilitat dels qui les signe.

amb al col·laboració de:

l'entrevista

Xavier Delgado i Franco
Geògraf-Tècnic en desenvolupament local
(Pebrella ATF Consultora S.L.- Local lab)

Carme Orenga
Consell de redacció

Alter 21 és un projecte creat per PEBRELLA ATF consultora com un portal d'accés a la informació a tots aquells interessats en el territori, el turisme cultural o d'interior, la història, la cultura, l'etnografia, el medi ambient i el desenvolupament local des d'una perspectiva divulgadora i científica. Han creat una plataforma de comunicació que assolirà aquestes temàtiques, des d'una visió independent, basada en informació de qualitat que servisca al públic en general i que pel seu rigor científic siga útil per al públic professional i tècnic.

PEBRELLA ATF consultora està integrada per Carles Rodrigo i Xavi Delgado per tal de desenvolupar projectes en àmbits com ara la sostenibilitat, el desenvolupament local, el disseny i execució de projectes públics i privats, i les renovables. Carles i Xavi són el nucli dur de l'empresa, però al seu voltant hi ha un equip més ampli de col·laboradors permanents que els permeten aconseguir resultats: Arquitecte, enginyers, economista, informàtica... i volen fer un esment especial a Marta Llàcer, la informàtica i dissenyadora gràfica, la qual té un paper molt especial a projectes que s'estimem molt com Alter21.

Des de fa uns anys porteu endavant el projecte de la pàgina web ALTER 21. Què vos anima a dur endavant un projecte com aquest?

Ens va animar que no hi havia cap altra que parlara d'estos temes des d'una perspectiva local (de país). Nosaltres veníem d'experiències prèvies com ara

el Centre Rural d'Informació Europea i la revista Ruralia i notàvem a faltar algú que parlara de coses que trobàvem molt d'interès però que no tenien l'atenció que a nosaltres ens agradaria. Per sort, ara hi ha molts webs i perfils a xarxes socials que fan de forma local o sectorial una tasca similar. Nosaltres col·laborem amb

Veó

alguns d'ells perquè volem donar suport i que es vegem més coses que d'altra forma restarien amagades.

En la vostra pàgina teniu diferents apartats com notícies, articles, convocatòries, agenda, documents, articles d'opinió... Teniu moltíssima informació actualitzada dia a dia. Sou conscients de la tasca que dueu endavant i de la difusió del patrimoni mitjançant la web?

Creguem que és important que tot això s'unifiqui a un lloc. Molta d'eixa informació la busquem per al treball quotidià de l'empresa i el web és una forma de compartir un coneixement que ens arriba i que així s'aprofita millor. Això alleuja un poc el treball i també ens fa més suportable tenir que llegir totes les dies coses com els diaris oficials.

Pel que fa al patrimoni, per a nosaltres és una qüestió bàsica i única. Tot el que tenim és patrimoni: Territori, edificis, objectes, paisatge, persones, llengües i parles... El que ens defineix com a societat, com a poble i com a moltes altres coses. Considerem que cal donar-lo a conèixer per què la gent ho valore, ho preserve i també que ho faci evolucionar, que és la millor manera de preservar-ho per al futur.

Els articles sobre el paisatge són una constant el Alter 21. Es molt preocupant el canvi de paisatge que estem assolint els darrers anys?

Molt. El paisatge és el lloc al que vivim. Els canvis no tenen perquè ser roïns, però els que hem patit ací en les darreres dècades no són positius. Hem "cremat" territori (i molt a sovint literalment) que és un recurs molt limitat i del que depenen moltes coses relacionades amb el nostre benestar. No hem aconseguit que el nostre paisatge evolucione harmoniosament amb la nostra societat, s'ha optat per atacar el que és el nostre fonament i això té conseqüències.

Bona part de la crisi que ens afecta, com per exemple la bombolla immobiliària, ve de la incapacitat que tenim com a societat de comprendre que el paisatge té un valor i que les actuacions sobre ell ens repercuteixen a tots els nivells. No estem en contra dels canvis, però s'han de saber fer i amb la mesura necessària.

Esteu treballant en un equip internacional de divulgadors i investigadors per recollir a llarg termini els Ecosabers a nivell mundial, un projecte molt encoratjador i entusiasta.

És un projecte a molt llarg termini i, per tant, té períodes de més activitat i altres de més calma. Ara està un d'eixos períodes

“Bona part de la crisi que ens afecta, com per exemple la bombolla immobiliària, ve de la incapacitat que tenim com a societat de comprendre que el paisatge té un valor i que les actuacions sobre ell ens repercuteixen a tots els nivells. No estem en contra dels canvis, però s’han de saber fer i amb la mesura necessària.”

de “descans” tot i que esperem que molt aviat reviscole.

És un projecte un poc com Alter21, el fem sense rendiment econòmic però perquè creguem que fa falta. Al final aprofites projectes de desenvolupament local, de renovables, de patrimoni, de paisatge per a recollir informació que acabes derivant cap a Ecosabers... Ens hem ensenyat a aprofitar un mateix esforç per a diferents coses.

Teniu recolzament econòmic privat o públic per tal d’enllestir tot aquest projecte?

No. Tenim un espai publicitari al web, però el cedim gratuïtament per a experiències interessants o empreses que considerem oportú que la gent conega. Creuem que és important que Alter siga totalment “lliure” i potser el recolzament públic o privat ens tallaria un poc les ales. No estem tancats en banda, però qualsevol patrocini tindria que continuar garantint la nostra plena llibertat de ser políticament incorrectes quan ens vinga de gust.

Pel que fa al projecte d’Ecosabers, el projecte ha contat amb algunes subvencions, però té un important component de voluntariat que fem amb molt de gust.

Encara que estem en una època de crisi,

visitant la vostra web, podem vore que s’està duent a terme moltes exposicions, tallers, cursos i jornades. Jo pense moltes vegades que si no fóra per Alter 21 no m’assabentaria de la meitat de les activitats que es fan al llarg del País Valencià. Feu un treball molt digne per a difondre una sèrie d’activitats que no tenen ressò en premsa o altres mitjans de comunicació.

Quines inquietuds vareu tindre per tal d’assolir aquest projecte?

Precisament això, saber que s’estaven fent moltes coses i que podien tenir un públic potencial al que no s’arribava. No som partidaris de que es malbarate res i sabem massa bé quin és l’esforç necessari per a fer segons quines coses. També ens preocupava molt com de desvertebrat està el nostre país. Ara està més de moda parlar d’això, però quan vam començar en 2009-2010 era un debat que sols estava a determinats cercles acadèmics i polítics.

Amb Alter volíem generar una base de coneixement i un punt de trobada que ajudara una miqueta a vertebrar el territori valencià. És una qüestió més social que política. Si s’estan fent coses interessants a molts llocs, pensem que hem de fer tot el que estiga en la nostra mà per a que es coneguen i també per a que s’interconnecten.

la vida a la serra

El crim de Xóvar, segons la premsa de l'època

Nel·lo Navarro

Periodista i escriptor

Les coves, avencs, grutes i en general tota mena de cavitats han estat al llarg de la història de la humanitat envoltades d'una aurèola de misteri. La foscor que regna entre les seues parets, els dubtes sobre la seua profunditat i procedència o la possible existència a l'interior de misteriosos animals o imaginaris ésser mitològics, les han convertides en indrets perfectes per generar enigmes, amagar secrets o despertar en la fantasia dels humans els arcs i les incògnites del nostre passat més atàvic.

D'origen triàsic, modelada entre roques arenoses, calcàries i margues, l'orografia i la hidrografia d'Espadà afavoreix l'existència de cavitats a la serra, algunes de les quals amaguen corrents d'aigua al seu si. Una d'aquestes cavitats, l'avenc de Fondegulla, més conegut popularment amb el castellanisme de «la Sima», va cridar la meua atenció des de ben menut. Situat al marge del barranc de la Basseta, aquest avenc té 34 metres de profunditat, amb una caiguda

pràcticament vertical, i comunica directament amb el riu subterrani de les coves de Sant Josep de la Vall d'Uixó.

Un grup d'amics baixàrem l'any 1978 a l'interior de l'avenc. Érem una colla de joves, quasi adolescents, que ens havíem embarcat amb il·lusió en aquella aventura espeleològica i va ser mentre preparàvem tot allò necessari per al descens que vaig escoltar per primera volta parlar del crim de Xóvar. Els comentaris, provinents d'alguns membres de la meua família i de les famílies d'alguns dels qui es disposaven a baixar amb mi a l'avenc, eren quasi telegràfics, ja que es limitaven a matisar l'existència d'un assassinat a la localitat de Xóvar, del llançament del cadàver a «la Sima» de Fondegulla i de la detenció de l'assassí i el posterior rescat de les restes.

Aquell succés real, filtrat pel temps i les nombroses veus que han anat contant-lo ací i allà, sumant i restant anècdotes i arribant fins i tot a convertir-lo en un romanç de canya i cordell que es cantava

pels pobles (i que com veurem encara hi ha qui recorda al peu de la lletra), situaren el crim a mitjan camí entre la història i la llegenda. El que segueix és el relat que en feren en aquell moment els diaris de l'època.

EL CRIM A LA PREMSA DE CASTELLÓ

El dia 21 de març de 1927 saltava la notícia del crim a les pàgines de l'*Heraldo de Castellón*, primer diari a fer-se ressò dels fets ocorreguts a Xóvar. Miguel Ten Beltrán, un industrial veí d'aquesta localitat de l'Alt Palància, propietari d'una fàbrica de taponers i ruscos d'abelles de suro, havia confessat davant la Guàrdia Civil ser l'autor de la mort violenta d'Antonio Mancilla Rocha, treballador de la seua fàbrica.

El diari, en la secció de successos i amb el titular «CHÓVAR. UN CRIMEN», destacava que Antonio Mancilla havia estat mort per Miguel Ten «sobre las nueve horas del día 11 del corriente mes». L'*Heraldo* assegurava que entre treballador i patró es va iniciar una «fuerte discusión con motivo de una cantidad que le adeudaba al referido Mancilla, degenerando dicha discusión en una riña y con un pequeño palo el Miguel le dió al Mancilla un golpe en

la cabeza dejándole muerto en el acto».

Un altre diari castellonenc, el *Diario de Castellón*, va informar dels fets un dia després, el 22 de març. Aquest diari narrava l'assassinat amb el titular «EL CRIMEN DE CHÓVAR» i matisava que l'assassí, Miguel Ten, havia contractat la víctima per a treballar a la seua empresa, però a més a més, li havia oferit «participación en el negocio, además de sufragarle los gastos de estancia y manutención».

Aquest mateix diari continuava informant que Mancilla havia desaparegut sobtadament de Xóvar, la qual cosa resultava estranya ja que «por su buen carácter, por el buen comportamiento que el referido obrero observara durante su estancia en el pueblo, no pudo creer la gente una inexplicable ida o fuga. Y he aquí al pueblo con aquel su innegable instinto y don de observancia, dejar correr el rumor de que el infeliz operario debía haber sido víctima de un crimen. Y aún como presunto autor deja sonar quedamente el nombre del dueño de la fábrica». En aquell moment a Xóvar hi havia un cens de 697 persones i 398 cases que disposaven de llum elèctrica.

QUI ERA ANTONIO MANCILLA?

Segons els diaris de l'època, Antonio

“Les coves, avencs i grutes han estat al llarg de la història de la humanitat envoltades d’una aurèola de misteri. La foscor que regna entre les seues parets, els dubtes sobre la seua profunditat i procedència o la possible existència a l’interior de misteriosos animals o imaginaris ésser mitològics, les han convertides en indrets perfectes per generar enigmes.”

Mancilla, conegut popularment com *el Andaluz* per ser natural de Jimena de la Frontera, un poble de la comarca del Campo de Gibraltar a la província de Cadis, tenia quaranta anys. Abans de marxar a Xóvar a treballar a la fàbrica de Miguel Ten havia estat uns quants anys exercint d’oficial en una altra fàbrica de suro a Eslida.

Amb tota seguretat, Mancilla coneixia els oficis relacionats amb la indústria del suro, ja que Jimena de la Frontera es troba a la Serranía de Ronda, una zona densament poblada de sureres on actualment s’ubica el parc natural de Los Alcornocales.

En l’*Anuario-guía de la provincia de Castellón* de l’any 1925 apareix ressenyada a la pàgina 328 la fàbrica de Miguel Ten, on va entrar a treballar més o menys per aquesta època Antonio Mancilla. Aquesta publicació destaca textualment l’existència a Xóvar de dues fàbriques de «Taponés y colmenas (Fàbrica de). Francisco Beltrán Torres. Miguel Ten Beltrán».

Del text dels diaris i de la lletra del romanç que es va popularitzar després de la seua mort es dedueix que Antonio Mancilla va treballar durant dos anys a la fàbrica de Xóvar i que, a més d’exercir d’oficial,

degué invertir una quantitat de diners per millorar el negoci. En intentar que Ten li tornara aquesta quantitat es degué iniciar la disputa entre propietari i treballador que va acabar amb la mort del darrer.

LA CONFESSIÓ DEL CRIM

Tot i que els diaris no ho detallen, és possible que algun veí tinguera indicis de l’assassinat, bé perquè va veure o va sentir alguna cosa sospitosa o, tal com apunta el *Diario de Castellón*, perquè es va estranyar per la sobtada desaparició d’Antonio. El fet és que el caporal del sometent xover, Manuel Soldevilla, avisat del possible succés, va decidir posar el fet en coneixement de la Guàrdia Civil de Sot de Ferrer, que en aquell moment era, per demarcació de partit judicial, la caserna més pròxima a Xóvar.

El *Diario de Castellón* ho relatava així: «**Puesta la guardia civil -¡salve, institución admirable!- del puesto de Sot de Ferrer en antecedentes del asunto, fue desplegando aquella su característica habilidad e hizo comparecer a su presencia a Miguel Ten. Estrechado éste a preguntas en un habilísimo interrogatorio, no pudo menos que, en efecto, declararse autor del horrendo crimen**».

Aspecte actual de la boca de l'avenc de Fondegulla, cobert amb un sostre i una reixa que permet l'entrada de l'aigua de les riuades i alhora evita que es llancen brutícies o es produïska algun accident.

Una volta efectuada la confessió, segons l'*Heraldo de Castellón*, Miguel Ten «**ha sido detenido y puesto a disposición del señor juez de Segorbe, que se presentó a tal efecto en el pueblo de Chóvar**». Abans, però, l'assassí confés havia relatat els detalls del succés i com, una volta mort Antonio Mancilla, havia aconseguit desfer-se del cadàver: «**A las diez de la noche del mismo día 11, metió el cadáver en un saco, lo colocó encima de una caballería de su propiedad y lo condujo el término de Alfondeguilla, arrojándolo a la profunda sima denominada Cabanellas, que existe en dicho término municipal**».

L'altre rotatiu castellanenc, el *Diario de Castellón*, va ser un poc més explícit respecte del *modus operandi* de l'autor de la mort de Mancilla, ja que apuntava que «**el criminal parece ser que partió el cadáver en dos mitades que metió en sendos sacos, y colocándolos sobre una caballería se los llevó por la noche al término de Alfondeguilla, y en una profunda sima los arrojó**».

EL RESCAT DEL CADÀVER

Per acabar d'esbrinar definitivament l'assumpte, una volta confessat el crim per part de l'autor, el jutge va

ordenar que es recuperara el cadàver. L'encarregat d'instruir l'atestat del rescat va ser el jutge municipal de la Vall d'Uixó, acompanyat de forces de la Guàrdia Civil de la caserna d'aquesta localitat.

Però per rescatar el cos de l'infortunat Mancilla calia baixar a l'avenc on l'havia llançat Miguel Ten i tot fa pensar que els guàrdies civils no mostraren disposició a fer-ho, per la qual cosa buscaren un voluntari. I el trobaren; el veí de la Vall d'Uixó Manuel Esbrí Sanfèlix es fa oferir a baixar a l'avenc i recuperar les restes del finat: «**el gesto de Esbrí puede calificarse de heroico, no solamente por los peligros que lleva en si operación tan arriesgada, como es la de descender al fondo de una abertura de una profundidad desconocida**». El *Diario de Castellón* fa una descripció ben detallada de l'operació de rescat. El text publicat el dia 23 de març de 1927, íntegre, és aquest:

«EL DESCENSO DEL ESBRI

El vecino de Vall de Uxó, Manuel Esbrí Sanfèlix, no se ha arredrado ante las dificultades enormes que ofrece el descenso al fondo de la sima, a pesar de lo que se sabe y de lo que se ha fantaseado respecto a ella.

“Aquell succés real, filtrat pel temps i les nombroses veus que han anat contant-lo ací i allà, sumant i restant anècdotes i arribant fins i tot a convertir-lo en un romanç de canya i cordell que es cantava pels pobles.”

Atado por la cintura con una fuerte soga, descendió tranquilamente, haciendo alarde de una sangre fría envidiable.

EN EL FONDO

A los 43 metros de profundidad Manuel Esbrí pudo poner pie en tierra, aunque no muy firme. La multitud de piedras, animales y objetos de los más extraños, arrojados al fondo en el transcurso de varios siglos, constituían un enorme montón, en cuyo vértice sentó pie el bravo explorador, hundiéndosele una pierna en los escombros mientras la otra resbalaba por un lado del montón.

Valiéndose de una linterna eléctrica pudo hacerse cargo del lugar donde se hallaba. Es una especie de plazoleta de la que parten algunas galerías de poca extensión por distintos lados.

DESCUBRIMIENTO DE UN ESQUELETO

Manuel Esbrí descendió del pequeño montículo y se dispuso a buscar el cadáver del desgraciado Antonio Mancilla, objeto de su arriesgada descensión.

Pronto descubrió una cabeza, a la que se acercó para reconocerla mejor, observando que se trataba de un esqueleto completo, que no podía ser

en manera alguna del cadáver que días antes había sido arrojado.

LADRA UN PERRO

En atención a esto continuó su investigación. Cuando más tranquilamente se dedicaba a esta tarea registrando uno de los corredores, le sorprendió verse acosado por la espalda por un perrito que le ladraba furiosamente.

“La extrañeza y el pánico de Manuel Esbrí no es para describirlo ¿Cómo se hallaba aquel perro allí? Al salir pudo desvanecer sus preocupaciones: el perrillo había sido arrojado por sus dueños once días antes, y Esbrí pudo observar que durante un tiempo se había alimentado despedazando un cerdo que había caído o lo habían tirado también por aquellos días.

HALLAZGO DEL CADÁVER

Manuel Esbrí se repuso prontamente de la sorpresa y de la impresión que le produjo la aparición del perro, el que, por otra parte, no podía importarle gran cosa, por tratarse de un animal pequeño, y reanudó su tarea.

Al poco rato descubrió una pierna del cadáver que buscaba y después otra, la cabeza y los

Aspecte antic de la boca de l'avenc.
La foto és de l'any 1979 i mostra
l'autor del reportatge abans de
començar el descens a l'avenc.

dos brazos, últimamente, el cuerpo y a su lado el envase de una caja de jabón.

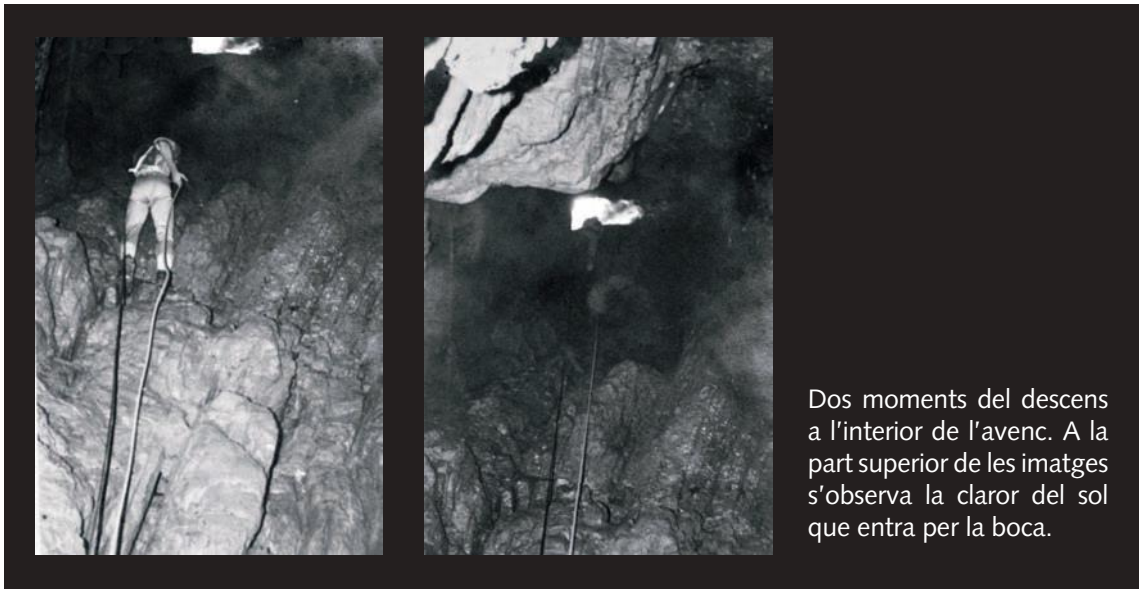
Manuel Esbrí fue subido, como había sido bajado, entregando todo lo que había encontrado al señor juez municipal de Vall de Uxó.

Por lo visto, se supone que el asesino de Antonio Mancilla, después de producida la muerte, trató de colocar el cadáver en la caja de jabón y no cabiendo en ella todo, le cortó la cabeza y las extremidades, que puso dentro de un saco, que también ha sido hallado en el fondo de la fatídica sima de Alfondeguilla.»TT

L'Heraldo de Castellón, per la seua banda, informava també el dia 23 de març del rescat del cadàver del fons de l'avenc. Del text es dedueix que es trobava en molt mal estat, ja que l'autor del text publicat en aquest diari matisa que «no se ha podido identificar el cadáver pero algunos de Alfondeguilla que conocían al Mancilla han asegurado que la americana que cubría el cuerpo, así como la gorra que conservaba la cabeza y otras prendas que cubrían las restantes partes del cuerpo, se las vieron a la víctima de aquella fecha». Per ordre judicial, el cos del finat va ser soterrat al cementeri de Fondeguilla.

Fins ací les dades publicades a *l'Heraldo de Castellón* i al *Diario de Castellón*, els dos principals diaris de l'època editats a la capital de la Plana. Aquestes informacions provocaren una allau de notícies que aparegueren els dies posteriors en nombrosos diaris i setmanaris madrilenys. Els periodistes de Madrid, sense contrastar dades, es limitaren a copiar, malament, allò que havia publicat la premsa castellanera, canviant els noms de la víctima i l'assassí, confonent el lloc on havia ocorregut el crim o el fossar on havien estat soterrades les despulles d'Antonio Mancilla.

Aquesta situació va provocar un escrit de protesta des de la Vall d'Uixó que va ser publicat a *l'Heraldo de Castellón* el dia 28 de març. L'article assenyala que «entre estos errores, los hay de tal magnitud que llegan a poner en entredicho el buen nombre de la ciudad de Vall de Uxó», i continua informant que el diari *La Nación* de Madrid ha publicat «un suelto encabezado con EL CRIMEN DE VALL DE UXÓ. Ni el crimen se ha cometido en Vall de Uxó, ni es el criminal vecino de esta ciudad, ni la sima donde fue arrojado el cadáver pertenece al término municipal de la misma, ni desde luego se ha enterrado en su cementerio».

Dos moments del descens a l'interior de l'avenc. A la part superior de les imatges s'observa la claror del sol que entra per la boca.

EL ROMANÇ DEL CRIM DE XÓVAR

L'impacte social de l'assassinat d'Antonio Mancilla i el posterior rescat del cadàver esquarterat del fons de l'avenc de Fondegulla va ser gran. La notícia va córrer com un reguer de pólvora encesa. Inicialment es va escampar pels pobles de la comarca i comarques veïnes, però des del moment que es va publicar a la premsa de Castelló i València els fets esdevingueren de domini públic a tot Espanya. El diaris de Madrid i Barcelona es feren ressò del crim.

El succés de seguida va formar part de l'imaginari popular. Se'n parlava per tot arreu i amb tot luxe de detalls de l'escabrós assassinat. No va passar molt de temps que va aparéixer un romanç que narrava la desgràcia d'Antonio Mancilla i les particularitats de la seua mort, que, com es dedueix de la seua lectura, no coincideixen exactament amb les informacions publicades a la premsa.

La cançó es va fer molt popular i actualment encara hi ha qui la recorda pels pobles de la comarca. És un exemple del que es coneix com *literatura de canya i cordell*, cançons i romanços que s'imprimien en fullets i es venien en fires, romeries o porrats i acabaven en boca de tots.

Joaquina Calvo Salvador, veïna de la Vall d'Uixó de 83 anys, encara la recorda completa, tal com la va aprendre de son pare. La que segueix és la seua versió transcrita per Josep Font i Nel·lo Navarro amb la col·laboració de Rafael Baldayo.

El día diez de marzo
de este próximo pasado
en Chóvar se ha cometido
un horrible asesinato;
en las afueras del pueblo
allí tenía un tal Miguel Ten
una fábrica de corcho,
la cual marchaba muy bien.

Ha poco más de dos años
entró allí a trabajar
un tal Antonio Mancilla,
de Jerez muy natural.
Tenía veintisiete años,
muy honrado y complacido,
por sus buenas cualidades
de todos era querido.

En Eslida ha trabajado
en espacio de once años,
ganando cuatro pesetas
y además el gasto franco.

Joaquina Calvo Salvador, veïna de la Vall d'Uixó de 83 anys, encara recorda la cançó completa tal com la va aprendre de son pare quan era xiqueta.

Como no tenía vicios,
ha podido ahorrar
mil duros, que colocó
en el Monte de Piedad.

Cuando se marchó a Chóvar
a casa Ten a trabajar,
éste estaba enterado
que en el Monte de Piedad
de Segorbe el Antonio
mil duros llegó a guardar,
los cuales prestó a Miguel
para el negocio ensanchar.

Pues de ahora a unos cuantos meses
el negocio no iba mal,
pero Antonio cayó enfermo
y cada día iba más mal;
el cual escribió a su madre
que se encontraba fatal
y quería ir a su lado
a ver si podía curar.

El antedicho diez día,
a las siete de la mañana,
el Antonio y el Miguel
tuvieron unas palabras:

Antonio le pidió a Miguel
lo que éste le adeudaba
y las cinco mil pesetas
que antes le dejó prestadas.

El Miguel, enfurecido,
sin decir una palabra,
le dio a Antonio en la cabeza
un terrible golpe de hacha;
al ver que pedía socorro,
otro hachazo descargó
sobre el desgraciado Antonio,
que al suelo muerto cayó.

Una vecina ya anciana
que pedir socorro oyó
se acercó hacia la fábrica
y el criminal que la vio
le hizo señas en la boca
que se callara o, si no,
que también la mataría
como al Antonio mató.

Después aquel asesino,
con velocidad atroz,
el cadáver del Antonio
al punto descuartizó:

El crimen de Chóvar

Popular

Partitura que recull els compassos de la melodia del romanç del crim de Xóvar, en la versió interpretada per Joaquina Calvo. La transcripció musical és obra de Josep V. Font.

la cabeza y las piernas
en un corcho las metió
y el cuerpo con los dos brazos
en una caja encerró.

Después aquel asesino
a Alfondeguilla marchó
con los restos del Antonio,
que en una burra cargó.
En dicho pueblo en el monte
hay una sima atroz
donde al desgraciado Antonio
el criminal arrojó.

Después aquel asesino
a Esilda iba a buscar
a ver si para su fábrica
encontraba un oficial.
Todos al verle le dicen:
·¿A Antonio, qué le ha pasado?
·Pues se ha puesto un poco enfermo
y a su pueblo se ha marchado.

Pues, ya repuesta del susto
que Miguel le había dado,
la anciana al que encontraba
se lo decía al contado.
El cabo del somatén,

que al momento se enteró,
se marchó al punto a Segorbe
a ver al juez de instrucción.

Llamado que fue a Segorbe,
por más que le preguntaban,
con gran cinismo y valor
el hecho a todos negaba;
mas a un guardia que conocía,
muy astuto y muy sagaz,
al verse tan acosado
le declaró la verdad.

Se marchó la comitiva
a Alfondeguilla a buscar
a ver si había alguno
para a la sima bajar.
Se ofreció uno del pueblo
pero no sé qué pasó,
parece que tuvo miedo
y al punto se arrepintió.

Un hombre que estaba allí,
natural de Vall d'Uixó,
llamado Manuel Esbrí,
a bajar se ofreció;
casado, de treinta años,

“El succés de seguida va formar part de l'imaginari popular. Se'n parlava per tot arreu i amb tot luxe de detalls de l'escabrós assassinat. No va passar molt de temps que va aparéixer un romanç que narrava la desgràcia d'Antonio Mancilla”

con mucha serenidad,
se preparó al momento
para a la sima bajar.
Sujeto por una cuerda,
con un torno fue bajado,
con dos hachas encendidas
que las llevaba en la mano.
Antes de llegar al fondo,
nuestro amigo se asustó
porque del fondo una perra
grandes ladridos le dio.

Cuando al fondo de la sima
nuestro hombre allí llegó,
la perra a hacerle caricias
al momento comenzó.
Pues ya repuesto del susto,
todo el punto registró,
se ofreció ante sus ojos
un espectáculo atroz.

Allí había cerdos muertos
y cosas que daba horror,
y los restos del Mancilla,
que despedían mal olor,
pues ya hacía once días
que estaban allí encerrados

y le faltaban del cuerpo
algunos grandes pedazos.

El valeroso Esbrí
subió los restos humanos;
después subió a la perra,
que el juez había dictado
que, por comer carne humana,
sea muerta al contado
y otra vez su cadáver
en la sima sea arrojado.
Al valeroso Esbrí,
por cumplir su cometido,
cincuenta duros le han dado
y un empleo le han ofrecido.
Pues todos le felicitan
por su arrojo y valor,
pronto deseamos todos
le den la colocación.

Que Dios acoja en su seno
al desgraciado Mancilla,
cuyos restos ya se encuentran
allá en Alfondeguilla,
y que la ley castigue
al asesino cruento
y que en todas partes sirva
este ejemplar escarmiento.

Els deportats d'Espadà als camps nazis

Lara Cardona Fernández
Llicenciada en Història

Sempre que escolten parlar o llegim sobre els camps de concentració nazis ens vénen a la memòria les imatges de jueus famolencs i morts al camp de Auschwitz, en canvi quasi ningú coneix l'infern dels republicans espanyols deportats a Mauthausen-Gusen, Dachau o Buchenwald. La seua història no és diferent a la d'altres col·lectius enemics del règim nazi als quals es volia exterminar. Però, on comença, realment, la terrible història d'aquests veïns dels nostres pobles?

La conquesta de Catalunya per part de les tropes nacionals obliga a mig milió d'espanyols a creuar la frontera francesa durant els mesos de gener i febrer de 1939. Per a la majoria dels refugiats a França va suposar un desencís (desencanto) enorme comprovar les pèssimes condicions que van haver patir. Argelès sur Mer, Saint-Cyprien, Gurs o Septfonds van ser algunes de les destinacions de milers d'espanyols que deixaven enrere el seu país: eren els vençuts, i així van ser tractats, sense

gens ni mica de commiseració, tancats darrere de filats i estacades. En passar uns mesos, molts d'ells van decidir tornar a Espanya, altres van posar rumb a Mèxic, alguns van optar per diversos països de Sud-amèrica, i no van faltar els que es van traslladar a la Unió Soviètica. Però malgrat això, arribada la tardor del 39, encara quedaven més de 200.000 espanyols en territori francès. La seua situació va empitjorar encara més quan el Govern francès va advertir la imminent arribada del perill nazi. Així, als homes se'ls va oferir la possibilitat de passar a formar part de la Legió Estrangera o bé dels Batallons de Marxa, una mena d'exèrcit auxiliar. No obstant això, la major part dels membres de l'exèrcit republicà refugiats a França van optar per una tercera via: les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE). Més de 10.000 d'aquests espanyols van ser destinats a llocs propers a la línia Maginot i del mur de l'Atlàntic. Al principi, per realitzar tasques de suport, i sense armes. Finalment, i davant l'acostament

Soldats i civils republicans exiliats, que van creuar la frontera després de la victòria de Franco, sent transferits d'un camp de refugiats a un altre, d'Argelès-sur-Mer i Le Barcarès. França. Març de 1939. (Extret de La Maleta Mexicana, Robert Capa). Agència Magnum Photos.

dels alemanys, van tornar a les armes. D'aquesta manera, els espanyols que havien lluitat contra Franco s'enfrontaven ara a la gran ofensiva de l'Alemanya de Hitler.

A mitjans 1940, l'avanç meteòric de les tropes nazis a causa de la Blitzkrieg (guerra relamp) havia trencat la línia defensiva francesa, i com a resultat d'això, milers d'espanyols van caure presoners de la *Wehrmacht*. El seu pròxim destí serien els *stalag*, els camps alemanys de concentració de presoners. Els espanyols allà internats van vestir l'uniforme francès i van ser tractats inicialment com a presoners de guerra. Les coses empitjorarien encara més amb la intervenció de la Gestapo, que va dur a terme un registre detallat dels presos espanyols, als quals va denominar *rot spanien* ("rojos espanyols"), desposseint-los de la seua condició de presoners de guerra. Aquells presoners van ser oblidats per totes les parts i considerats apàtrides, condemnant-los a un destí encara més tràgic. Als diferents stalags, els alemanys començaren a fer formar els espanyols i a pujar-los a trens sense destinació coneguda. En entrar als vagons del tren deixaren de ser presoners de guerra i es convertiren en números.

Una altra manera d'arribar als camps de concentració era haver estat detingut com a membre de la Resistència, i sense dubte, la més tràgica de totes, els homes, dones i xiquets refugiats a la ciutat francesa d'Angulema i que van formar part del Comboi dels 927.

El destí que els esperaria dependria molt del camp en què foren internats. Quan es tracta el tema dels espanyols als camps nazis, els estudis solen centrar-se en el camp de Mauthausen-Gusen. Això és perfectament lògic si es té en compte que la quantitat d'espanyols que van passar pel camp austríac és clarament superior a la de cap altre camp nazi, com Buchenwald o Dachau.

MAUTHAUSEN I ELS SEUS SUBCAMPS

El 8 d'agost de 1938, cinc mesos després de l'Anschluss, l'annexió d'Àustria al III Reich, van arribar els primers presoners a Mauthausen, un camp de categoria III, per a individus perillosos incapaços de recuperar, d'extermini per treball. A l'hora de triar el lloc va ser decisiva la seua ubicació als voltants d'una pedrera de granit, com també va passar amb el camp annex de Gusen el 1940. Els presoners van ser utilitzats en els primers moments en la construcció del camp i van treballar

Escenes quotidianes dels soldats republicans i civils al camp d'internament per als refugiats espanyols. Argelès-sur-Mer. Març de 1939. (A partir de La Maleta Mexicana, Robert Capa). Agència Magnum Photos.

per a una empresa propietat de les SS: Deutsche Erd-und Steinwerke GmbH (DEST) en la producció de materials per a les obres monumentals i de prestigi de l'Alemanya nacionalsocialista. A partir de 1942-1943, com en tots els camps de concentració, els presos van ser emprats de forma creixent en treballs per a la indústria bèl·lica. Com a resultat es van crear nombrosos subcamps i va créixer fortament el nombre de presoners. Des de l'obertura del camp a l'agost de 1938 a l'alliberament per l'Exèrcit dels Estats Units al maig de 1945 al voltant de 200.000 persones van ser deportades a Mauthausen.

En entrar a Mauthausen eren rebuts pel comandant amb les següents paraules: heu entrat per la porta i eixireu pel fum de la xemeneia. Milers de presoners van ser colpejats, abatuts a trets, assassinats mitjançant injeccions de benzina al cor, per congelació en el transcurs dels banys de la mort. Almenys 10.200 presos del camp de concentració van ser assassinats mitjançant gas letal a la cambra de gas del camp central, en el camp de Gusen, a les instal·lacions del castell de Hartheim o bé en un vehicle adaptat per a això que realitzava el trajecte entre Mauthausen i Gusen. La majoria dels presos va morir com

a conseqüència de l'explotació de la seua força de treball, duta a terme sense cap escrúpols i acompanyada de maltractaments a les pedreres com la de Kastenhof, així com unes racions alimentàries insuficients, una vestimenta deficient, i la manca d'atencions mèdiques. Només els qui eren destinats a treballs interns com a oficinistes, perruquers, cuiners, fusters, obrers... o a treballs externs a les cases o a les granges de les SS tindrien alguna possibilitat de sobreviure, com és el cas d'alguns veïns dels nostres pobles. En total van perdre la vida uns 100.000 presos a Mauthausen, Gusen i els seus subcamps, dels quals prop de 5.000 eren espanyols. D'ahi la frase encunyada de "cada pedra de Mauthausen representa la vida d'un espanyol".

Un total de 118 expedicions amb presoners espanyols arribaren a Mauthausen, dos tercers parts d'aquests homes foren destinats a Gusen. D'entre els deportats a Mauthausen trobem dotze veïns de municipis de la Serra d'Espadà i la seua àrea d'influència, com Almenara o Soneja, que arriben majoritàriament a dos combois: el del 13 de desembre de 1940 i el del 27 de gener de 1941. Això ens dóna a entendre que s'allistaren a les mateixes companyies i foren detinguts

Mapa dels diferents stalags. Revista The War illustrated, 31 de gener de 1941.

Construcció del mur que envoltava el camp de Mauthausen. Fotografia revelada per Francesc Boix.

al mateix temps i al mateix lloc. Els del dia 13 de desembre:

Sebastián Moliner Pradas i Pascual Sornis a les oficines dels camps 846 espanyols dels quals 557 moriren, només Manuel Alfonso sobreviurà gràcies al seu treball com a dibuixant a les oficines del camp junt a arquitectes i enginyers. Els del dia 27 de gener: els germans José i Vicente Ballester Gómez

d'Eslida, Agustín Nebot de Fuentes de Ayódar, Joaquín Dobón Aguilera i José Guinot Moliner d'Onda procedeixen del *stalag* XI-B de Fallingbostel (districte militar XI Hannover), a Oerbke, Baixa Sajònia. És la major expedició de les que arriben al camp, un total de 1478 homes, moriren 1146. José Ballester va ser gasejat al castell de Hartheim, la resta assassinats a Gusen, només Vicente

Deportats a Mauthausen

	Dades personals		Stalag o presó		Deportació			Última destinació	
	Nom	Data de naixement	Lloc	Nº presoner	Data	Camp	Nº de matrícula	Estat	Data
ALFONDEGUILLA	AGUILAR BRU, Pelegrin	19/12/1890	XII-D (Trier)	56803	25/01/1941	Mauthausen	4096	Mort a Gusen	07/09/1941
ALMENARA	SÁEZ MELCHOR, José Maria	27/10/1920	XII-D (Trier)		03/04/1941	Mauthausen	4376	Alliberat	05/05/1945
AYÓDAR	MOLINER PRADAS, Sebastián	30/11/1895	V-D (Estrasburg)	3220	13/12/1940	Mauthausen	5026	Mort a Gusen	22/07/1941
	SORNIS (SORIANO) PÉREZ, Pascual	12/06/1918	V-D (Estrasburg)	2802	13/12/1940	Mauthausen	5302	Mort a Mauthausen	07/02/1944
AYÓDAR (FUENTES DE)	NEBOT CHACÓN, Agustín	28/08/1911	XI-B (Fallingbostel)	87095	27/01/1941	Mauthausen	6745	Mort a Gusen	16/10/1941
AZUÉBAR	NUÑA MURIA, Jaime	04/04/1908	V-D (Estrasburg)	2733	13/12/1940	Mauthausen	5078	Mort a Gusen	11/02/1942
ESLIDA	BALLESTER GÓMEZ, José	04/03/1919	XI-B (Fallingbostel)	87753	27/01/1941	Mauthausen	5828	Mort gasejat al castell de Hartheim	16/10/1942
	BALLESTER GÓMEZ, Vicente	08/09/1913	XI-B (Fallingbostel)	87593	27/01/1941	MauthausenLK ¹	5829	Alliberat	05/05/1945
ONDA	ALFONSO ORTELLS, Manuel	20/09/1918	V-D (Estrasburg)		13/12/1940	Mauthausen	4564	Alliberat	05/05/1945
	DOBÓN AGUILERA, Joaquín	09/09/1910	XI-B (Fallingbostel)	87663	27/01/1941	Mauthausen	5891	Mort a Gusen	23/11/1941
	GUINOT MOLINER, José	15/11/1921	XI-B (Fallingbostel)	87593	27/01/1941	Mauthausen	6350	Mort a Gusen	29/11/1941
LA VALL D'UIXÓ	DUPLÀ SALVADOR, Joaquín	09/06/1897	XVII-B (Krems-Gneixendorf)		19/12/1941	Mauthausen	4963	Alliberat	05/05/1945
MONTANEJOS	BONET NAVARRO, José	03/12/1899	X-B (Sandbostel)	64652	03/03/1941	Mauthausen	3228	Mort a Gusen	20/12/1941
SONEJA	MARTÍN ROMANÍ, Agapito	10/09/1916	XII-D (Trier)		03/04/1941	Mauthausen	4183	Alliberat	05/05/1945

¹LK (Lambrecht Kommando). Aquest kommando pertanyia al KI de Mauthausen, estava situat al poble de Saint-Lambrecht a Estíria, treballaven uns 80 deportats a les granges i explotacions agrícoles de les SS.

Fotografia de la "Todesstiege" l'escala de la mort. Cantera de Kastenhof, estiu de 1941

Expresoners espanyols supervivents de Mauthausen a la porta del camp el dia de l'alliberament, 5 de maig de 1945

Ballester sobreviurà, per sort formava part del Lambrecht Kommando situat al poble de Saint-Lambrecht a Estíria on treballaven, en millors condicions, uns 80 deportats a les granges i explotacions agrícoles de les SS. El 25 de desembre de 1941, a la 17ª expedició arriba Pelegrín Aguilar Bru, d'Alfondegulla, junt a 775 republicans dels quals no sobreviurien 583, Pelegrín entre ells. Amb l'expedició núm. 21, el 3 de març de 1941, arriba José Bonet Navarro de Montanejos junt a altres 254 homes des del *stalag* X-B de Sandbostel (districte militar X Hamburg), morirà a Gusen nou mesos després. Dintre de l'expedició núm. 22, el 3 d'abril de 1941, arriben al camp José María Sáez Melchor, nascut a Almenara i Agapito Martín Romani de Soneja, deportats des del *stalag* XII-D a Trier/Trèves (districte militar XII Wiesbaden), a la frontera entre Luxemburg i Alemanya. Vénen amb ells 357 compatriotes, moriran 189, tots dos aconseguiren sobreviure. A l'expedició més tardana, la 61^a, arriba al camp el valler Joaquín Dupla procedent de Krems-Gneixendorf, Àustria, junt a 342 espanyols dels quals moriren 144. Joaquín sobreviurà.

DACHAU

El camp de concentració per a presoners polítics de Dachau, una menuda ciutat als afores de Munic, va començar la seua construcció sobre una fàbrica de municions abandonada el 22 de març de 1933, unes setmanes després que Adolf Hitler fóra nomenat Cancellier del Reich. Aquest camp va servir de model per als posteriors camps de concentració i més tard va ser la "escola de violència" dels homes de les SS. Era considerat de categoria I per a individus menys perillosos i que podien recuperar-se per al III Reich. En un primer moment, va albergar comunistes alemanys, socialdemòcrates i opositors polítics. Amb el temps, els seus barracons van acollir a altres col·lectius que els nazis consideraven indesitjables com els gitanos, els homosexuals, els jueus o els sacerdots que mostraven el seu rebuig al nacionalsocialisme. Durant els dotze anys de la seva existència, més de 200.000 persones procedents de tot Europa van ser empresonades ací i en els nombrosos camps secundaris. Van ser assassinats 41.500 presoners. El 29 abril 1945 les tropes nord-americanes van alliberar als supervivents, dels quals 260 eren espanyols.

Víctor Gómez Gómez, veí d'Azuébar,

Antiga fàbrica de municions sobre la que s'instal·laria el camp de Dachau. 1933

Porta d'entrada a Dachau amb la inscripció: "Arbeit macht frei" (el treball allibera)

Deportats a Dachau

	Dades personals		Stalag o presó		Deportació			Última destinació	
	Nom	Data de naixement	Lloc	Nº presoner	Data	Camp	Nº de matrícula	Estat	Data
AZUEBAR	GÓMEZ GÓMEZ, Victor	17/01/1918	Compiègne (18/06/1944)		20/06/1944	Dachau	73520	Alliberat	30/04/1945
MONTAN	PEIRÓ ESTEBAN, Manuel	07/12/1900	Burdeos (09/08/1944)		28/08/1944	Dachau	94076	Mort a Dachau	15/01/1945

arriba a Dachau des del campament Royallieu (*frontstalag* 122) a Compiègne, un camp de trànsit per a l'internament de presoners polítics: comunistes, sindicalistes i membres de la Resistència. Manuel Peiró Esteban fou un dels 800 deportats que viatjaven a un dels últims trens fantasma cap als camps de concentració nazis, concretament al que va eixir de Le Vernet el 3 de juliol de 1944, arplegant-lo com a presoner a Burdeos el 9 d'agost i arribant a Dachau el 28 d'agost. Potser l'epidemia de tifus que es va declarar al camp al gener de 1945 poguera ser la causa de la seua mort.

Però els desgràcies no acabaren amb l'alliberament dels camps, els espanyols eren apàtrides i no tenint un país on tornar ni uns honors que rebre com la resta de expresoners. Només França els va acollir. Tots els països que van perdre allà compatriotes van repatriar els supervivents, els van indemnitzar

econòmicament, els van tractar com herois i van sufragar les despeses dels seus respectius monuments. En el cas de l'escultura que recorda als espanyols a Mauthausen, es va haver de pagar amb els diners que van aportar els familiars de les víctimes.

Hui, 70 anys després, encara que en la Llei de Memòria Històrica es reconeix a exiliats i deportats, els supervivents i les famílies de les víctimes encara esperen el reconeixement institucional a la seua lliutat per la llibertat i la democràcia a Europa.

Mostres, fires, jornades i mercats tradicionals

Vicent Fausto

Mestre jubilat, escriptor i excursionista

Com més va més, als pobles de les nostres comarques s'ha posat de moda en les darreres dècades la celebració d'esdeveniments més o menys similars, tot i que reben noms diferents. Sota el pretext de la cultura i de la tradició trobem mostres etnològiques, culturals, d'oficis tradicionals, de productes artesanals..., fires agrícoles, ramaderes, del comerç..., jornades de retrobament, mercats medievals, recreacions històriques, etc., quan no un *totum revolutum* on hi ha una mica de tot. Segons sembla, la intenció dels organitzadors és potenciar la vinguda de visitants de fora perquè coneguen el poble on es realitzen aquestes mostres i, així, animar l'economia local.

En un principi no seria criticable el fet de celebrar aquests esdeveniments per com, a més de la finalitat comercial d'alguns d'aquests, poden ajudar els seus veïns a aprofundir en el coneixement del propi passat i, en conseqüència, de la pròpia cultura, afermant les arrels de les col·lectivitats locals. Ara bé, no sempre

s'hi troben el rigor i la sistematització que haurien d'inspirar les tals trobades.

Un denominador comú a molts d'aquests esdeveniments, per exemple, és la referència a uns indeterminats temps passats sense que reste clarament definit el període a què s'hi estan referint. Per a molts, és suficient l'al·lusió a "antigament" i, amb una barreja de coses cronològicament incompatibles, es fan exposicions públiques d'objectes, com una mena de museus temporals, generalment del món agrícola i ramader, actualment fóra d'ús i desconeguts per al públic d'avui, sense cap més nexa d'unió que el de ser "coses antigues". En aquests casos la denominada "antigor" no queda gens definida ja que tant es veuen coses de l'any de la picor com de més actuals, com ara cotxes i motocicletes, posem per cas. Freqüentment, trobem una acumulació de coses i més coses (indumentària, ferramentes agrícoles, estris, atuells, mobiliari, etc.) on sembla que allò que més importe siga la quantitat. Tot aquest aparador museístic s'hi ofereix sense referenciar ni catalogar,

Mercadet Aín

pel que la possible funció informativa, quan no didàctica, se'n fuig.

La recuperació i recreació d'antics oficis està representada per artesans, moltes vegades forans, que desenvolupen la seua faena a la vista del públic. Com en els casos anteriors, no hi ha sempre un fidel reflex de la realitat local ja que en alguns llocs hem vist la fabricació d'objectes que mai no han estat fets tradicionalment al mateix poble, tot i que s'anuncien com típics del lloc.

També els anomenats productes tradicionals formen part important d'aquestes mostres, encara que a vegades no són propis de la localitat perquè els organitzadors els han comprat prèviament a altres pobles, o han anat a buscar-los en dipòsit, o són obra d'artesans i venedors vinguts de fora.

En alguns llocs, sotal'aixopluc del'etnologia, la tradició, la cultura i l'artesanía, entre les mercaderies que s'ofereixen a la venda hi ha coses tan "tradicionals" com llibres moderns, tàpers, roba d'ara, vaixelles de plàstic, pinsos, maquinària, tractament d'aigües, etc.

Parlem, per fi, de les preteses recreacions d'escenes històriques o de la vida quotidiana, amb la representació d'episodis

impossibles amb llenguatges impossibles, on a vegades predomina l'esperpent sainetesc a què tan aficionats semblen els valencians.

I al súmmum d'aquestes mostres, fires, mercats, o com es vulga dir, hi ha les realitzades per empreses "especialitzades" que s'encarreguen de tota la parafernàlia, des dels venedors tradicionals als comedians que duen a terme l'animació, sense que l'entitat organitzadora s'haja de preocupar de res. L'estructura i continguts aportats es van repetint a un i a un altre lloc sense que tinguen cap tret local i on la llengua emprada no és la pròpia del país.

Com apuntàvem més abans, la celebració d'aquests esdeveniments pot tindre aspectes positius, com ara el revifament comercial de la localitat, l'aprofundiment en el coneixement del propi passat i, en conseqüència, de la pròpia cultura, afirmant les arrels de la col·lectivitat, sense deixar de banda l'aspecte lúdic i festiu de tota celebració. Ara bé, caldria que els organitzadors de totes aquestes celebracions planificaren prèviament allò que anaven a realitzar, mitjançant la delimitació dels objectius i continguts a assolir, per tal de no caure en les imprecisions i inexactituds actuals trobades a molts llocs.

món mediterrani

Elisa Pérez Rodríguez: cròniques excursionistes per la serra d'Espadà

Òscar Pérez Silvestre
Investigador i escriptor

Al llarg dels segles, són moltes les persones que han viatjat pels territoris amb objectius diversos: per fer informes militars, per reconèixer els dominis d'un senyor a efectes fiscals, altres per elaborar estadístiques o enciclopèdies i descriure les terres, amb afany investigador (botànics, geòlegs, especialistes d'art, geògrafs...) i, més tardanament, pel simple plaer de l'excursionisme. És amb el Romanticisme –moviment cultural del segle XIX– que quallen els primers grups que fan eixides a visitar monuments i paisatges, una distracció de qui tenia temps lliure, és a dir, la classe burgesa emergent. Estic pensant ara mateix en el Centre d'Excursions Científicoliteràries i Artístiques de Lo Rat Penat, un grup d'excursionistes intel·lectuals que entre 1880 i 1911 realitzà més de 140 eixides a la recerca dels vestigis històrics i arquitectònics que conservaven els municipis valencians i, posteriorment, en publicava les cròniques i fotografies en la premsa, sobretot en *Las Provincias*, el diari fundat el 1866 per Teodor Llorente,

que fou el primer director d'aquell centre excursionista.

Després en vingueren més, sobretot amb el principi del segle XX: per exemple, els grups relacionats amb els *ismes* propis del tombant de segle (vegetarians, naturistes...), l'Escoltisme a partir de 1912, el Grup Excursionista El Sol des de 1926 (més tard anomenat Colla El Sol, precedent del Centre Excursionista de València), etc.

Entre els personatges que passejaren les nostres comarques en aquell primer terç de segle destaca el polifacètic Carlos Sarthou, secretari judicial de Vila-real entre 1904-1909 i de Borriana entre 1909-1920, quan és destinat a Xàtiva. En els seus treballs publicats es pot rastrejar el nostre territori: *Viaje por los santuarios de la provincia de Castellón* (1909), *Impresiones de mi tierra* (1910) o el volum corresponent a Castelló en la *Geografía general del Reino de Valencia*, dirigit per Francesc Carreras Candi (1913).

“És amb el Romanticisme –moviment cultural del segle XIX– que quallen els primers grups que fan eixides a visitar monuments i paisatges, una distracció de qui tenia temps lliure, és a dir, la classe burgesa emergent.”

Altres individualitats interessants d'aquells primers anys que publicaven cròniques o impressions excursionistes foren el valler Eleuterio Pérez Solernou –del qual parlarem en una altra ocasió– i la castellonenca adoptiva Elisa Pérez Rodríguez, una dona de la qual sabem encara poques coses, però comptem amb més informació sobre la seua família, ben rellevant en el Castelló de la primera meitat del XX. Curiosament, de vegades s'ha confós a Elisa amb altres persones, fins i tot en els catàlegs actuals que buiden la premsa on publicava: algunes són la confusió amb Eleuterio Pérez per les inicials coincidents (E. P.), o inclús el canvi de nom a Elisa Pérez Solernou, que ens la situaria com a germana de l'anterior. Però no; hem pogut esbrinar que es tracta de la germana de María Pérez Rodríguez, famosa activista de l'antialcoholisme i del republicanisme castellonenc. De seguida ho veiem tot; si vos agrada, continueu avant...

QUI ERA ELISA?

Tal com hem anticipat, encara ens falta conèixer molts detalls d'aquesta dona inquieta. Nascuda a Úbeda (Jaén), era la filla major de Luis Vicente Pérez Santos, natural d'Iznatoraf (Jaén, 1859-Castelló de la Plana, 1936) i d'Isabel Rodríguez

Arias, que procedia de Besullo (Oviedo), on havia nascut l'any 1859 i faltà a Castelló el 18 de juliol de 1935. La dedicació del pare d'Elisa resulta ben curiosa: era *colportor*. És a dir, un home que va dedicar la vida a la difusió i la venda de bíblies, a l'estil dels que de tant en tant toquen encara a la porta de les cases. Aquest moviment –també se'ls anomenava *repartidors* o *precursors*– havia aparegut cap a mitjan segle XIX als Estats Units.

Gràcies a les informacions que ens ha oferit amablement la investigadora castellonenca Queta Ródenas hem pogut saber que el matrimoni tingué altres descendents: Manuel (1896-1973), Marta (?-1961), Esther i María (?-1962). La família, per mitjà del casament de María, va emparentar amb un emprenedor afincat a Castelló: l'anglès Russell Ecroyd Neild (1871-1938), fill del matrimoni format pel comerciant Alfred Russell Ecroyd Russell (1844-1922) i Hanna Maria Neild (1839-1915), que tenien molta relació amb Artana i Eslida; de fet, l'home està enterrat a Eslida, tal com vaig publicar l'any 2008 en el llibre de festes. Russell i María Pérez es casaren a València el 1911, però ja abans s'havia establert ell a Castelló i s'havia convertit a poc a poc en

Russell i Maria en l'excursió al Desert de les Palmes en cotxe (1912)

un conegut home de negocis: almenys des de 1906 tenim constància que havia obert un negoci (c/ Major, 170) relacionat amb els recanvis, la reparació i el lloguer de cotxes i bicicletes de marques angleses; el 1912 havia posat en funcionament una línia d'autobusos que els dijous i els diumenges d'estiu feia el trajecte Castelló-Benassal, línia que va perdre el 1913 en fundar-se la companyia Hispano de Fuente En-Segures. Aquell mateix any era el taller més antic de la capital i estava ubicat als carrers de Ximénez, 1 i Moyano, 2 de Castelló, darrere del Teatre Principal; el 1922 el trobem al carrer de l'Escultor Viciano, 22 i es dedica als recanvis i a garatge. A més, també comercia amb colors per a ceràmica de la casa anglesa Harrison & Son (Hanley) i s'ofereix a fer traduccions de l'anglès.

Al seu torn, María Pérez –amb l'afegit «de Ecroyd», o simplement coneguda per «María Ecroyd»– fou una destacada militant d'Izquierda Republicana: va ser presidenta del grup femení a Castelló i, per tant, poden resultar ben interessants les relacions de la família amb els intel·lectuals d'esquerra dels anys 20-30. Entre les dones del partit, era una de les més actives en el terreny cultural. Durant la Guerra Civil, la

localitat de Benicàssim va allotjar un dels hospitals més importants de les Brigades Internacionals. María, pels seus coneixements d'anglès, va impartir classes d'espanyol als brigadistes anglesos ferits, segons la premsa de l'època: «*Tenemos organizados tres cursos obligatorios para aprender el idioma español. Uno para los franceses, otro para los ingleses y otro para los alemanes. De la clase de español para los franceses está encargado el camarada Abelardo Mus; María Ecroyd de la lección a los ingleses y a los alemanes les instruye el camarada David*» (*Heraldo de Castellón*, 14-4-1937). A més, pel que sembla, el 1935 havia publicat el llibre *Impresiones de mi viaje a Norteamérica*, una mostra més de les seues inquietuds viatgeres i del seu nivell cultural.

El cas que ens ocupa ara i ací, però, és la seua germana Elisa, sobre la qual ens queden buits per omplir. Una bona coneixença del perfil familiar, però, ens pot ajudar a situar-la millor, per això el llarg preàmbul anterior.

Els primers textos d'Elisa que hem pogut localitzar es troben publicats en una revista ben curiosa: *El Abstemio*, portaveu de l'Asociación Antialcohólica Española,

Anunci de l'acadèmia d'idiomes, activa entre 1931-1935

creada el 1911 pels sogres de la seua germana María, entre altres. Si bé a l'Estat espanyol hi havia hagut alguns intents anteriors –com ara la societat creada des d'un punt de vista confessional a Valladolid el 1888 per un pastor evangèlic–, pareix que és a partir de 1909 que emergeixen amb una certa singularitat les figures d'Alfred Ecroyd i Hannah Neild, ajudats per alguns metges, amb la pretensió d'obtenir firmes dels professionals sanitaris per tal de crear opinió i forçar el govern espanyol a la prohibició total de la venda i consum de begudes alcohòliques. Sembla, però, que els èxits en altres països com els Estats Units o el Regne Unit no es van poder aconseguir ací per la indiferència del govern i per l'arrelament dels hàbits de consum. Tot i això, després de dos anys de campanya del matrimoni Ecroyd-Neild i del metge de Tales Miguel Gallart Traver (natural d'Artana), el dia 1 d'abril de 1911 es constituïa a Tales l'Associació Antialcohòlica Espanyola. Durant l'any 1910 havien publicat els fullets informatius «Concepto médico del alcohol» (dirigit als metges), «Opiniones de hombres eminentes sobre el vino» i «La Iglesia contra el alcohol». L'octubre de 1910 apareixia des d'Artana el primer número del periòdic de quatre pàgines *El Abstemio*, amb periodicitat irregular, encara que anava

publicant-se cada tres o cinc mesos. Esta publicació va arribar a un tiratge de 10.000 exemplars per a difondre'ls a tot Espanya i a l'estranger. Un altre personatge vinculat va ser el mestre Francisco Fuertes Antonino, natural de la Vall d'Uixó (1884-1953), qui des del principi va assumir la direcció del periòdic des de qualsevol dels pobles on era destinat. La Lliga Antialcohòlica es va dissoldre quasi immediatament després de la mort de Hannah Neild, esdevinguda a finals de 1915 a la població anglesa de Torquay, als 77 anys d'edat. Ella havia tingut un protagonisme cabdal en la seua creació i aportava anualment 100 pessetes, més tantes altres del seu marit i dels fills, per això ocupà el càrrec de vicepresidenta perpètua. La col·laboració del seu fill, Russell Ecroyd, al sosteniment de l'entitat fou també molt important: a més dels donatius constants, va exercir el càrrec de tesorero (1911-1913) i vicesecretari (1913-1914), i María Pérez en fou vicesecretària (1911-1913) i vicepresidenta (1913-1914). L'acció més rellevant que van ser capaços d'organitzar fou el Congrés Antialcohòlic de Barcelona, del 3 al 4 d'octubre de 1914.

CRÒNIQUES DE LA SERRA D'ESPADÀ

En els mateixos anys de la dècada de 1910 és quan comença Elisa a publicar en *El Abstemio* i en la *Revista de*

“Els textos són fills d’una època i d’unes circumstàncies. Possiblement, els que ara presentem tenen uns valors afegits des d’un punt de vista actual per la raresa, en aquells anys, d’una dona excursionista i magnífica escriptora.”

Castellón. D’aquesta última hem extret uns textos de caire excursionista per la serra d’Espadà, en concret:

1. «Ruinas moriscas. Leyenda del castillo de Castro en Alfondegulla» (*Revista de Castellón* 7, 19-4-1912).
2. «El hallazgo. De una excursión a la Sierra de Espadán» (*Revista de Castellón* 9, 15-5-1912).

Certament, els textos són fills d’una època i d’unes circumstàncies. Possiblement, els que ara presentem tenen uns valors afegits des d’un punt de vista actual per la raresa, en aquells anys, d’una dona excursionista i magnífica escriptora. Quan dic *raresa*, em referisc a la singularitat del personatge i als seus fets coneguts, poc paragonable en aquestes latituds. Elisa és fruit d’unes circumstàncies familiars molt especials, on sembla que la cultura va estar ben present. L’emparentament amb la família Ecroyd va coadjuvar a aquella estima per la salut i per la natura més pròpia dels petitburgesos que s’ho podien permetre, quan la immensa majoria de la població sobrevivia del treball de la terra en règims caciquils. Elisa i el seu cercle de relacions són, ho repetisc, una singularitat en aquell temps.

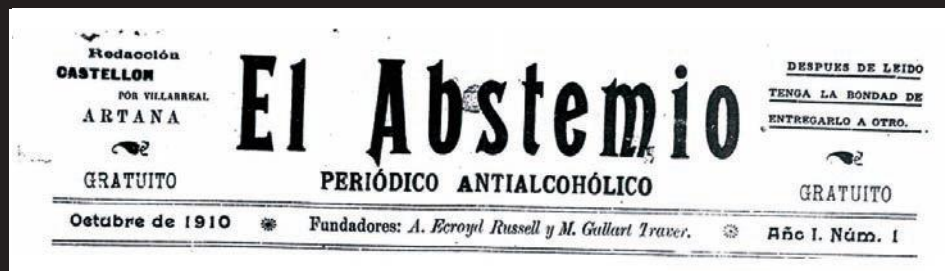
La llegenda del castell de Castro (Fondegulla)

Fa uns anys vaig recuperar per a aquesta mateixa publicació la versió que l’artanenc Vicent Tomàs i Martí va publicar en 1919 de la llegenda del castell de Castro en el diari *La Correspondencia de Valencia*. En la seua introducció ens deia que era coneguda i que ja s’havia publicat en alguna revista de Castelló, però no n’esmentava l’autoria. Hui sabem que era Elisa i que ho va fer en 1912.

Només reproduïm ací el fragment descriptiu del paisatge, que dóna una bona idea de la imatge que se’n va fer l’autora. Podeu trobar tot el text en el Repositori UJI:

http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/2631/Rev_cs_1912_7.pdf?sequence=3

«Rodeado de doble cadena de montañas verdes, entre las cuales se yergue como coloso gigantesco, situado en la más alta y escabrosa de todas, divisase el viejo castillo, adormecidos sus ensueños de gloria por las suaves brisas primaverales y las acariciadoras del estío; en el Invierno sus derruidos muros, azotados por los furiosos vendavales que reinan con más poder en aquellas alturas. El castillo que

un día fue señor y rey de todo cuanto desde su atalaya podía dominar el vigía muslim, hoy permanece solitario y abandonado; yace en el olvido, teniendo por únicos súbditos los alcornoques, pinos y robledales que en la falda de la montaña y alrededores crecen; por única compañía las agrestes rocas que le circundan, y por solo amigo el cristalino manantial que en el antiguo subterráneo corre. Los gastados murallones se miran en sus aguas á modo de espejo recordándose de tiempos más dichosos.

Acaso el viejo castillo, lleno de despecho y tristeza por tan injustificado abandono, dirige mudas reconvenciones á los seres de la naturaleza que le rodean; acaso desde sus caídas torres columbrando el tranquilo y azul Mediterráneo no muy lejos, espera en vano que de un día á otro aparezca surcando sus aguas alguna falúa ó bajel morisco, con los remeros del turbante blanco y los guerreros de afiladas gumías, que luchando por el Alcorán le restituyan su pasada grandeza. Quizá, desvanecida por completo la esperanza, roído el corazón de pena, muere de melancolía, por su pérdida para siempre gloria, sin que logren mitigar su dolor los cantos de los pájaros que en él anidan, ni el murmullo de los arroyos que serpentean

en el valle, ni el perfume de la brisa que pasa rozando por entre los romerales y tomillos de la sierra.

Cuatro muros casi por completo bloqueados, y dos arcos de herradura, con el subterráneo y el manantial, es todo lo que queda del castillo de Castro, al que cupo un día la gloria de ser el último baluarte moro en Valencia. A su vista, despidiéndose de él para siempre, otro rey mahometano llorara á semejanza de Boabdil. A lo lejos, las ruinas del castillo figuran rocas imponentes en aquel inexpugnable pico; rocas gigantescas se alzan en una de las laderas del monte, descollando entre ellas una semejante á la Tarpeya en Roma. La subida parece inaccesible. Millares de cadáveres cristianos rodaron por aquellos precipicios, cuando intentaban bajo el rey D. Jaime apoderarse de la fortaleza. ¡Imposible! Las fuerzas de la naturaleza que en Covadonga favorecieron á Pelayo, trocaron sus papeles; el valle manaba sangre cristiana, y en la torre del castillo ondeaba altanera la bandera de la media luna.»

El pic Espadà i la cueva del Estuco (Algimia de Almonacid)

Aquesta coneguda cavitat –també anomenada «la Sima»– té segons els

“El relat d’Elisa Pérez –també de l’any 1912– forma part d’una excursió juliolenca al pic Espadà. Era la primera montaña de tal altura que escalaba, y por nada del mundo hubiera perdonado el espectáculo que presentaba desde su cumbre la sierra ardiendo bajo los rayos del sol en el meridiano. Nunca como entonces vi dormir á la Naturaleza en pleno día.”

especialistes de l’Espeleo Club Castelló un recorregut real de 85 metres i una profunditat de –16,5 m. A més, és d’interés científic com a hàbitat de rates penades (<http://www.cuevascastellon.uji.es/ES6D01.php?id=199>). Prenent com a base la descripció que en fan, aquesta cova desenvolupada en calcàries del Muschelkalk té una boca de 2 x 1,5 metres que dóna pas a un pendent de 7 metres que desemboca en una sala de 40 x 25 x 12 metres amb abundants i grans formacions calcítiques, i una segona boca en la volta en forma d’avenc de 14 m. En l’extrem oest de la sala, una gatera dóna pas a una altra sala de 10 x 5 x 4 metres denominada «La Sagristia». La sala principal, rica en formacions estalagmítiques, és circular, del tipus «bossa», generalment formada per l’aplec de diverses aportacions en el mateix lloc, on s’embassava l’aigua en la seua època d’evolució i es dissolien els materials del sostre i parets, per la qual cosa queda clar que és de tipus «pou». Actualment es troba en procés de fossilització. Sembla que la cavitat fou comprada per la Caja de Ahorros de Segorbe per a convertir-la en aula de la natura.

Carlos Sarthou Carreres la va visitar a principis de segle per a la seua *Geografía*

general (1913), i també altres com Jeannel i Recovitza entre 1918 i 1927 per a l’elaboració del treball bioespeleològic *Enumeration des grottes visitées 1919-1927*; al seu torn, la Colla Excursionista El Sol que hem esmentat més amunt l’explorà entre els anys 1928-1930, a més d’altres investigadors com Toni Fornés i Carlos Orlando (1979) o Policarp Garay (vegeu *Camp de l’Espadar* número 10 [<http://www.serra-espada.org/images/stories/camps/camp10.pdf>]). Segons les contalles populars, el nom prové de la forma i del color de les parets, com si hagueren sigut estucades per un geni extravagant.

El relat d’Elisa Pérez –també de l’any 1912– forma part d’una excursió juliolenca al pic Espadà. La seua contemplació des del cim reporta un text de bellesa ben destacable:

«Éramos jóvenes y alegres. ¿Qué nos importaba, pues, que el sol nos tostase y que las personas de seso nos asegurasen que á las doce de un día de Julio no se podía subir el Espadán? En cuanto á mí, era la primera montaña de tal altura que escalaba, y por nada del mundo hubiera perdonado el espectáculo que presentaba desde su cumbre la sierra ardiendo bajo los rayos del sol en el

meridiano. Nunca como entonces vi dormir á la Naturaleza en pleno día; diríase que seesteaba abrumada, rendida por el calor sofocante de aquella tarde de verano. Sin embargo, el aire, allá arriba, era refrescante y lo absorbíamos ansiosos á la sombra de una peña que corona el coloso de la sierra, asiento tal vez de la atrevida águila.

La primera impresión que produjo en mí el mirar bajo mi nivel tanto monte y llanura, acá y acullá pueblecitos perdidos en las revueltas de una cañada, ó á lo lejos en la Plana, fue la de una soledad profunda. El espacio y el tiempo me parecieron allí más palpablemente eternos, girando en la incansable rueda del infinito.

Un movimiento vino á sacarme de mis meditaciones: nuestro amigo el doctor G. [Miguel Gallart Traver (?), metge de Tales] que figuraba como excursionista, por no decir que él era el alma de este nuestro turismo provinciano, sacó su reloj. «Señoras, señores: Lo siento mucho, pero á las tres, en el barranco, á las cuatro en la gruta...».

Tot seguit inicien la baixada per la Solana de l'Espadà. Un llenyater els va guiar fins a la cova i els contà la història del pastor

vidu. La descripció que Elisa fa del camí, de la cavitat i del relat del pastor ens tornen a delectar:

«En marcha. Más agradable la bajada, por la pendiente opuesta mucho más escabrosa y aguda, no dejaba de ofrecer dificultades. Pero la esperanza de hallar la famosa gruta, nos animaba. Además, el barranco cuya vista desde lo alto causaba vértigos, presentaba ahora un panorama pintoresco, cruzado por cristalinos arroyos, en los que se miraban millares de adelfas, llorando sus añoranzas en aquellas soledades.

Era preciso buscar un guía y no nos fue difícil hallar un leñador que de buena gana se ofreció á ponernos en la boca de la cueva. «Porque –según dijo– nosotros solos jamás hubiéramos dado con ella. El hallazgo de aquella cueva no era fácil y tenía su historia».

–¡A ver, a ver, cuente V.! –exclamamos con la curiosidad natural.

El leñador se dispuso á complacernos, y empezó así:

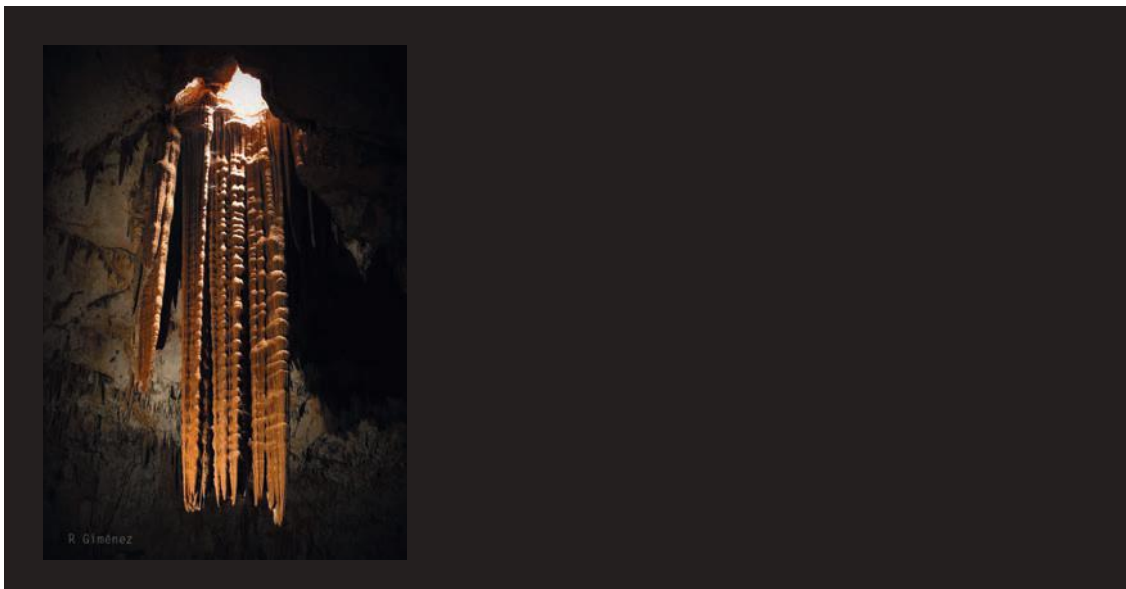
–«El primero que se asomó á ese abismo, al que no podrán bajar sino por escalas, fue un pobre pastor de estos contornos. Era forastero y casó con una hermosa

“Algunos momentos más tarde, uno tras otro, bajábamos á la gruta con la ayuda de la maroma. La visión del pastor era exacta, descartando la superstición que le ofuscó los sentidos, haciéndole delirar por tres días.”

mujer de Aragón. Pero su luna de miel le duró poco; su esposa murió dejándole una niña. Cuando le consolaban en su desesperación, lo único que le hacía volver en sí era el recuerdo de su hijita. Y con ella se consoló; la criaba con una de las cabras más mansas del rebaño, gustaba de tenerla en brazos las horas muertas buscándole la risa, y reía mientras la imagen de la madre se le venía á las mentes renovando sus tristezas. Una mañana, la pequeña amaneció tristonca; y antes de salir su padre, á duras penas logró de ella una sonrisita; la niña no vivió muchos días más; «los ángeles la quisieron para ellos» –como decía el pastor llorando– y «le habían dejado solo en el mundo». Desde entonces, rara vez se le veía por el pueblo; se volvió hosco y retraído y no faltó quien temiese por su vida; pero yo, hablando con él un día en el bosque, comprendí que el pastor inconsolable nunca cometería tal atentado; era creyente, y buscaba la soledad para rumiar sus penas y vivir de recuerdos.

«Aún había para él algo de interés en el mundo; algo que le traía á la memoria la dicha pasada: la cabrilla que había amamantado á su hija. Pasó un invierno crudo, y empezó el verano con los calores, sin que mejorase el carácter del pastor. Una tarde, mientras tejía enea sentado

en este mismo sitio, mirando, por el ganado oyó un balido lejano, extraño y desgarrador, como si una de las reses se hubiese precipitado al barranco. Nunca le había ocurrido tal desgracia con ninguna de las suyas, pero ¡hacía tanto tiempo que la fortuna le era contraria! Y no cabía duda: el quejido era de su Estrella, la cabra que había criado á su hija. En vano voló con ansiedad al lugar del cual parecían proceder los gemidos cada vez más agudos y lastimeros; cuando creía estar más próximo, se alejaba sin darse cuenta. Las quejas de dolor íbanse apagando para resonar de nuevo en tonos desesperantes, y el pastor, conmovido, no sabía ya qué hacer, hasta que situado en el punto desde el que parecían más cercanas, percibió en medio de la loma una hendidura de roca que él había creído interior. Aplicó allí su oído y ya no le cupo duda: aquél era el sitio. Registrando el lugar descubrió un oscuro y bajo pasadizo, entrada á algún pozo que debió ser tumba de su animalito. Pero ¿la iba á dejar morir sin salvarla si podía, ó sin verla por última vez? Sin temor al peligro, el joven penetró arrastrándose por aquel corredor, hasta que la parte superior de su cuerpo sin base, se asomó á un abismo iluminado débilmente por un rayo de luz. Lo primero que vió fue el

animal á tres metros más abajo, bañado en sangre. Luego que hubo dominado aquella primera tristísima emoción, otra le sobrevino al descubrir sus ojos hechos á la oscuridad: un templo maravilloso labrado en mármol negro, reluciente, con el pavimento de cristal en el que se reflejaban las bóvedas y columnas con sus imágenes extrañas...».

Algunos momentos más tarde, uno tras otro, bajábamos á la gruta con la ayuda de la maroma. La visión del pastor era exacta, descartando la superstición que le ofuscó los sentidos, haciéndole delirar por tres días.

Una vez más, la Naturaleza, generosa sin cálculo, derramaba bellezas tanto bajo la tierra como sobre ella, y como en los lugares visibles y apreciados, en los desapercibidos e ignotos. Un tragaluz sabiamente abierto en lo más alto de la bóveda esparcía débil claridad en aquel recinto. Allí las estalactitas y estalagmitas en combinaciones caprichosas formaban columnas labradas, cortinajes de filigrana bordados, lámparas de moldes fantásticos, suspendidas en el espacio... todo un templo que la exuberancia y lujo de adornos hacían aparecer más pagano que cristiano. Por una coincidencia debida al terreno, la labor del agua

resultaba negra como el azabache; diríase aquello misteriosa necrópolis edificada en mármoles negros, templo de la muerte ó antesala de los suntuosos alcázares del raptor de Proserpina.

Cuando salimos, el fresco del interior nos había hecho olvidar el sol que nos esperaba. El astro rey nos pareció entonces mucho más esplendente y glorioso presidiendo su reinado de luz, todo alegría y belleza.

Y para no vernos obligados á perderle y usar de aquella su pálida suplente, de la noche, nos apresuramos á retirarnos antes que declinase el día, comentando la leyenda del pastor y el hallazgo de la pagoda de ébano á las faldas del Espadán.»

Podeu trobar l'original del text d'Elisa ací: http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/2633/Rev_cs_1912_9.pdf?sequence=3

Una vegada més vos convida a explorar els textos que parlen de la nostra serra. Potser siguen testimonis amb olor d'armari tancat, però saber i ser conscients que nosaltres continuem xafant els mateixos camins i tocant les mateixes pedres ens converteix en baules d'una tradició excursionista i d'estima ininterrompuda.

Arquitectura tradicional a la Serra d'Espadà

Espais de vida

Juan Manuel García Martínez
Arquitecte Tècnic

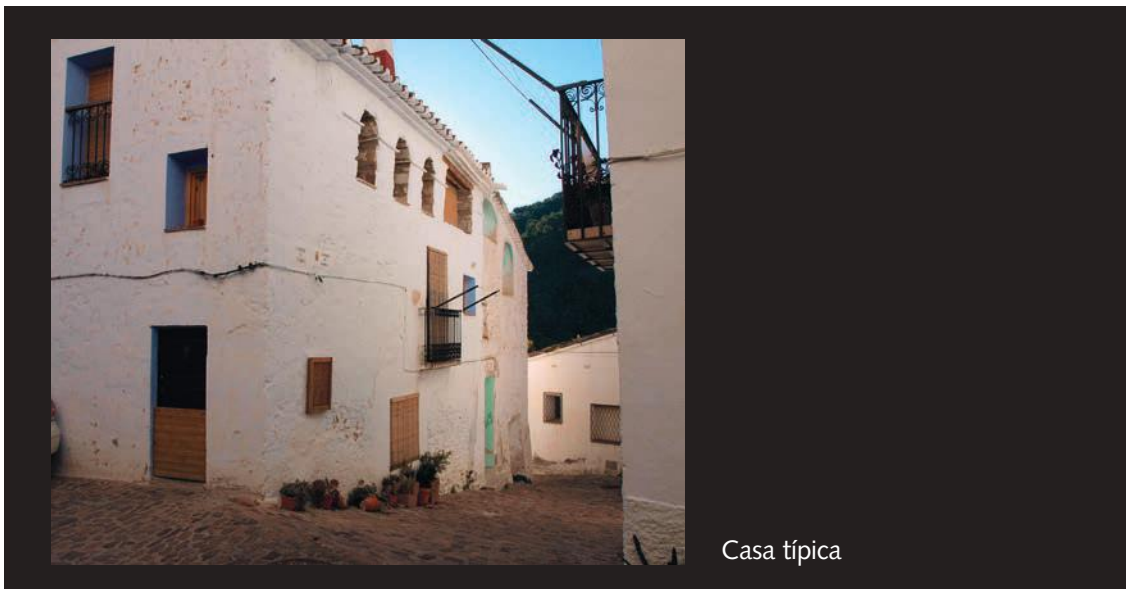
La Serra d'Espadà, sense cap tipus de dubte, és un dels enclavaments més admirables a nivell nacional. Moltes són les singularitats que en ella es manifesten i que fan de la nostra serra, a més d'un lloc admirable, totalment únic. Algunes d'elles podrien ser la gran quantitat de fonts vives que han utilitzat els habitants dels diferents pobles al llarg de segles, o l'àmplia reserva de bosc mediterrani amb les seues majestuosos sureres, espècimens úniques a tota la península.

Està clar que al tractar-se d'un espai natural, són aquests aspectes, més lligats a la natura, els de major rellevància a l'hora d'anomenar les característiques més importants de la Serra d'Espadà, hem de tindre en compte que, gràcies a aquestes condicions naturals, mil·lennis enrere, poblacions nòmades, van decidir establir-se al llarg i ample de la serra, convertint-se en els primers habitants, passant a formar els que podríem dir els primers "espais de vida", per supost, ara desapareguts, encara que van ser els

orígens dels espais de vida actual.

I amb la nomenclatura d'espais de vida, no em vull referir només a aquells espais destinats a l'habitatge, ja que són només una part de la rutina diària dels habitants de la serra. També ens referirem als espais de treball i en menor grau, als espais d'oci.

També hem d'incidir en un aspecte molt important, com és la definició del tipus d'arquitectura emprada a l'hora de dissenyar aquests espais. Si bé aquestes construccions han vingut desenvolupant-se a la Serra des d'anys, inclús segles enrere, provocant un "construir sobre construït" aprofitant estructures anteriors, anem a prestar total atenció a algunes de les que encara es manifesten als nostres carrers, places i camps, és a dir, segona meitat del segle XIX (hi ha vivendes encara en peu a algunes poblacions més antigues, però si haguérem de fer un estudi merament estadístic, està clar que representarien un percentatge molt baix).

Aquest tipus de construccions vindrien desenvolupant-se seguint una sèrie de criteris comuns, els quals s'englobarien dins del que podem conèixer com a arquitectura vernacular, i quines són les característiques més importants d'aquesta? Doncs bé, serien les següents:

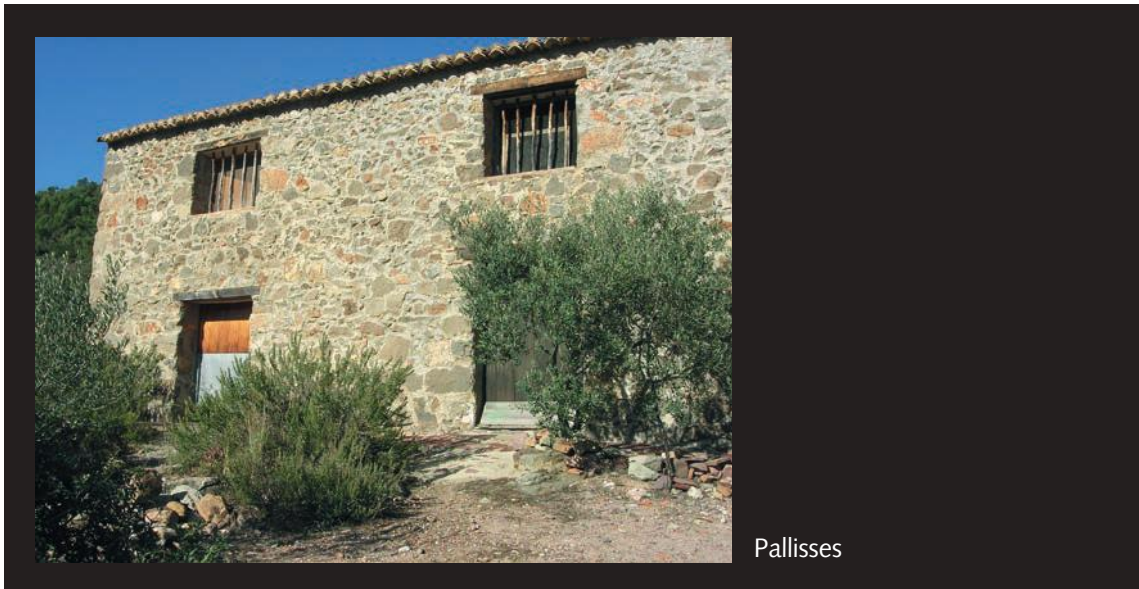
- Mà d'obra autòctona, on tant l'encarregat del disseny com el peó formen part del mateix equip.
- Materials de proximitat, aprofitant els recursos més propers.
- Tècniques constructives ancestrals, transmèses de generació en generació.
- Al final de la vida útil de la construcció, els materials tornen al terreny sense cap risc ecològic.
- Funcionalitat sobre estètica.

La definició d'aquests criteris, porta implícita la resposta a la pregunta "fins quan podem trobar aquest tipus de construccions". Doncs bé, l'arquitectura vernacular es tracta, almenys al nostre territori, d'una arquitectura totalment preindustrial, ja que amb l'entrada de l'era de la industrialització, cap a la dècada dels 60, molts van ser els canvis

que van fer que la forma de construir canviés prou radicalment:

- Els materials de proximitat perden terreny enfront dels materials de manufactura més senzilla, com poden ser els formigons industrialitzats, les fusteries d'alumini i la utilització de perfil·leria metàl·lica industrialitzada a les nostres estructures, entre altres.
- La mà d'obra autòctona abandona l'entorn rural junt amb gran part de la societat amb la coneguda com a migració rural, per això, comencen a sorgir les empreses constructores que mamprenen treballs, quilòmetres lluny del seu entorn, per aquest motiu es deixen de seguir les tipologies estructurals ancestrals, buscant tipologies constructives més estandarditzades.
- L'ecologia perd molt amb aquest canvi, amb la proliferació d'indústries, l'excés d'ús del transport i la utilització de materials altament contaminants al final de la seua vida útil.

Analitzada l'arquitectura emprada a l'horade dissenyar i construir els diferents espais de vida i havent definit també el període de temps que comprendria

aquest tipus de construccions, anem a explicar més detalladament les seues característiques:

ESP AIS PER A L'HABITATGE

Ací mostrarem aquells espais destinats al descans. Al tractar-se d'una societat merament rural, els espais de vida estaven destinats a acollir als seus habitants quan no estaven treballant a les diverses explotacions agràries o ramaderes. Què volem dir amb açò? És molt simple, la preferència de la funcionalitat per damunt de l'estètica. La casa s'entén com "aquell lloc on viure el més còmodament possible", no com ara que ho podríem descriure com a "propietat com a senya d'identitat de la unitat familiar".

Davant de la inexistència d'arquitectes i dissenyadors que pogueren confondre l'horitzó de la funcionalitat, les vivendes eren espais molt senzills, amb les estances purament necessàries per al confort de la família. Tal volta, el factor més important a l'hora de definir el volum de l'edificació, junt amb el de la tipologia de família a allotjar, era l'adaptació de la vivenda a l'orografia. Pensem que fins ara, tot el que es realitzava era treball purament manual,

pel que qualsevol treball d'excavació de mitjana magnitud significava una odissea. I si a més, li afegim que les vivendes s'assentaven sobre anteriors edificacions en conjunts poblacionals a la vessant d'una muntanya dominada per un castell, o qualsevol altre tipus de fortificació de defensa, ens trobem amb un urbanisme que és senya d'identitat de l'arquitectura de la Serra d'Espadà, amb una distribució de carrerons i places de tots els tamanys formant un entramat totalment irregular de vials i amb una planimetria pràcticament nul·la.

Aquestes vivendes, totalment adaptades al terreny (que a voltes, apareix totalment nu dins de la vivenda) i a la funcionalitat per a ella definida per la dedicació de la família, sol presentar una àmplia diversitat depenent dels diferents tipus de classificacions, però per a resumir (ja que una àrdua classificació de les mateixes donaria per a un treball molt més extens que l'actual), anem a intentar dividir-les en tres tipus molt generalitzats, segons la ubicació dins del nucli poblacional:

- **Interiors:** les vivendes situades al centre del nucli poblacional són aquelles amb una superfície més

“El factor més important a l'hora de definir el volum de l'edificació, junt amb el de la tipologia de família a allotjar, era l'adaptació de la vivenda a l'orografia. Ens trobem amb un urbanisme que és senya d'identitat de l'arquitectura de la Serra d'Espadà, amb una distribució de carrerons i places de tots els tamanys formant un entramat totalment irregular.”

irregular, ja que es tracta d'una vivenda totalment definida per l'orografia del terreny. En alguns casos, segons la seua profunditat, les trobem amb pati interior o totalment tancades. Solen constar de planta baixa per a la vida diürna (cuina, bany, saló-comedor) i un espai de descans, una planta primera amb més espais de descans depenent dels integrants de la família i una planta cambra situada baix de la coberta inclinada, que s'utilitzava com a complement de la vida laboral familiar, algunes vegades com a magatzem, altres com espai per a processar els diversos conreus que s'utilitzava com a complement de la vida laboral familiar.

- **Perifèriques:** les vivendes situades a la perifèria del nucli poblacional, són típiques d'aquells períodes de temps on la migració cap al món rural es feia patent, doncs, la població va créixer en les direccions on l'orografia ho permetia, buscant aquelles zones amb una planimetria més regular, com poden ser les proximitats a zones d'al·luvions, marges de rius... Aquestes vivendes presenten una superfície més regular, amb formes pseudorectangulars i més amplitud

de dimensions, ja que l'orografia no és un valor condicionant important. Aquest tipus de vivenda consta en la majoria dels casos amb pati interior, el qual adopta una importància rellevant a l'hora d'allotjar els animals necessaris tant per a l'autoabastiment com per al treball al camp. Llavors es necessita un accés des de la façana principal fins al pati del darrere, per això, podem veure corredors de gran amplària on s'endevinen les marques de trànsit dels carruatges.

A l'hora de distribuir espais en aquest tipus de vivenda, la veritat és que varia molt poc respecte de la tipologia anterior, simplement que al tractar-se de vivendes de major superfície, les estàncies són més àmplies i les distribucions menys carregades.

- **Exteriors:** són aquelles vivendes edificades a l'exterior del nucli poblacional, a més de ser les menys comuns. Hui en dia han arribat a nosaltres com a romanents de les últimes vivendes construïdes a inicis del segle XX que ja mostren una equitat entre la funcionalitat i l'estètica. Ja són vivendes més destinades a mostrar la riquesa

Indret tradicional

de la família que a la mera funció d'allotjament.

Això sí, hem mostrat la diversitat, però una cosa que és inclús més important, és trobar els punts en comú de totes aquestes vivendes, allò que al llarg del temps i amb un total consens podríem considerar com a Arquitectura Espadana, les senyes d'identitat d'aquesta part del nostre ric patrimoni arquitectònic. Aquestes senyes d'identitat serien les següents:

- Sistema estructural: es tracta generalment d'un sistema estructural de bigueta de fusta (esquadria irregular en aquelles vivendes més antigues i formes rectangulars a mesura que s'avança en el temps, amb l'entrada dels diversos oficis especialitzats) i entrebigat a base de revoltó d'algeps i pedra plana, utilitzant una cimbra de fusta com a encofrat provisional. Seria un sistema bi-aparedat, de mur de càrrega a mur de càrrega, ambdós de maçoneria, ordinada amb pedra del terreny pròxim i morter de calç amb àrid de riu i aigua, ficant aquells blocs més regulars als racons per a millorar el treball solidari de tots els paraments i utilitzant també maons d'argila cuita
- Coberta: coberta inclinada, a una, dos i inclús tres aigües, depenent d'aquells laterals cap on es poden evacuar les aigües, com serien carrers principals o patis interiors. La coberta se sol resoldre amb biguetes de fusta de la mateixa esquadria utilitzada als forjats inferiors, ja que se solia subministrar el mateix tipus, però en aquest cas, l'entrebigat se sol resoldre en la majoria dels casos amb canyís sobre el qual es disposa una capa de morter de calç per a regularitzar la superfície a fi de poder allotjar les teules ceràmiques d'acabat de coberta.
- Revestiment exterior: revestiment de calç sobre parament de maçoneria ordinària. Aquest revestiment es pintava amb pintura a la calç, donant pas al típic color blanc de les vivendes de la Serra i, com a peculiaritat, cal anomenar el blau o verd dels laterals de les finestres. I és ací on vénen diverses interpretacions: els més esotèrics defenen la utilització d'aquests acabats com a un repelent de malediccions que provocaven

Mas Mosquera

malalties als habitants. Altres més escèptics troben la utilització d'aquests colors com un repel·lent natural dels mosquits, els quals eren els majors transmissors de malalties d'aquella època, així que la interpretació, és prou simple.

- Paviments: normalment es deixava pavimentada la zona de vida diürna, que és aquella zona on solien accedir els convidats, pel aquest motiu, es tenia precaució de tindre-ho el més polit possible. S'utilitzaven taulells de fang cuit, generalment 20x20 o tamany paregut, deixant que fos el mateix morter de calç que es disposava als forjats el que definiria l'acabat de les diverses estances restants.
- Revestiment interior: revestiment de calç o d'algeps, amb un acabat el més fi possible, amb la finalitat d'evitar l'acumulació de pols i brutícia al màxim, a més de dotar d'higiene a aquells espais on s'anava a conviure.
- Escales: volta tapiada de maó massís trabat amb morter d'algeps per a dotar d'una consistència ràpida perquè la volta pugui entrar en

treball el més ràpid possible, evitant al màxim el perill de col·lapse. La disposició, per norma general, és en direcció paral·lela a la direcció del forjat, així només han d'utilitzar un dels entrebigats per a allotjar l'escala, d'altra forma, haurien de retallar els caps de les biguetes si hem de tindre en compte que a aquest tipus de construcció, no s'empraven càlculs estructurals, sinó que s'utilitzaven aquelles tipologies senzilles que havien donat resultats en construccions prèvies.

ESP AIS PER AL TREBALL

Com ja hem comentat abans, estem tractant amb una arquitectura típica d'una societat rural, per la qual, el lloc de treball és igual d'important que l'habitatge, ja que és allí al camp, o a la muntanya on solien passar la major part del dia, pràcticament de sol a sol. Mencionarem alguns oficis als quals es dedicaven: miners, agricultors, ramaders, ollers, recol·lectors de suro, *menaors*, entre d'altres. Bé, doncs tots aquests oficis, molts d'ells hui en dia extingits o quasi, es realitzaven dins d'un espai definit per una tipologia constructiva específica. Entre elles destacarem:

Cambra emblanquinada

- **Forns de calç:** : construccions redones semisoterrades al terreny on s'introduïa la calç en pedra que es treia directament de la muntanya amb el fi de coure-la per treure la calç que utilitzarien, segons el grau de cocció, per a revestiment o pels morters.
- **Neveres:** construccions cilíndriques ubicades a les zones d'umbria de les muntanyes, on era més viable la conservació de la neu fresca després de les nevades. Aquestes construccions, podien arribar a estar enfonsades més de deu metres dins del terreny en busca de l'entorn més fred possible que pogués conservar la neu piconada convertida en gel, el major temps possible, a fi d'utilitzar-la, bé per a preservar els diversos aliments, bé per a la creació d'ungüents i cremes.
- **Eres:** situades als voltants dels nuclis poblacionals. Normalment consten de dos nivells. Un superior connectant amb una part el més plana possible, des d'on s'arregava el gra de forma manual i un altre inferior.
- **Molins d'aigua:** situats a la vora dels rierols, els quals ens comenten els nostres avantpassats que abans era prou comú vore'ls baixar sempre amb aigua, la qual feia moure una sènia de fusta, que per transmissió simple movia la mola que molia el gra, però que amb el temps, s'ha anat perdent aqueixa corrent contínua, per això els molins han quedat en desús i lamentablement s'han deixat a perdre, alguns en el oblit més gran, d'altres reconvertits en vivendes o altres tipus d'edificacions amb més o menys criteri. També hi ha casos com el molí de vent d'Eslida, però son casos aïllats, ja que la Serra d'Espadà no es tracta d'un enclavament èdic ni molt menys.
- **Molins d'oli:** aquestos molins solien ser de tracció mecànica gràcies a l'ús dels anomenats matxos, que pegaven voltes a una mola, la qual triturava l'oliva fins treure l'or líquid, l'oli de la Serra d'Espadà tan volgut arreu del món.
- **Trulls:** encara que a menor escala, la Serra d'Espadà també te producció vitivinícola i per a això es necessiten trulls, solien estar ubicats a les dependències de les cases o edificacions que bé per l'orografia del terreny o bé per la disposició,

Plaça església

creaven un microclima propici per a l'elaboració dels nostres vins.

- **Masia:** es tracta d'edificacions majestuoses en mig de la natura, les quals tenien dues gran funcions, bé compartides o bé cadascuna pel seu compte: una era la de crear un espai d'habitatge per a famílies latifundistes, les quals es dedicaven al conreu d'immenses extensions agrícoles, doncs, al necessitar passar molt de temps al camp, decidien traslladar el seu habitatge des del nucli poblacional fins l'exterior del mateix. L'altra funció era la d'allotjar a aquells ramaders transhumants, que segons l'època de l'any movien el seu ramat al llarg i ample de la Serra d'Espadà.

erudit en la matèria, sinó d'algú amb les mans rossegades pel temps i per la calç viva que al seu dia va tocar amb l'única protecció d'uns trossos de tela.

El treball d'investigació és continu i la tasca d'arreglar dades pot ser tan extensa com edificacions típiques hi ha a la Serra, que sols he visitat una ínfima part. El motiu d'aquesta exposició és el poder crear un debat per a poder treballar des de totes les perspectives, a fi d'aconseguir un fons documental que ens ajude a marcar unes directrius a seguir per part de les autoritats a l'hora d'intentar preservar una de les majors senyes d'identitat d'aquest entorn tan especial per a nosaltres com és la Serra d'Espadà.

CONCLUSIONS

Encara que la meua dedicació al món de l'arquitectura popular així com a l'arquitectura vernacular preindustrial és prou exhaustiu, sempre em consideraré un professional en contínua formació, per eixa raó, aquest article no és ni molt menys un dictamen sobre la nostra arquitectura, ja que pot ser que demà conega algun altre aspecte que no sabia, i no només de boca d'algun

actualitat ambiental

Les polítiques forestals dels governs del PP:

La polèmica llei de forests aprovada al congrés dels diputats

Carme Orenga

Secretària de la SASE

El passat juliol, amb l'aprovació al Congrés dels Diputats d'unes esmenes plantejades al Senat prèviament, es va ratificar definitivament la Llei de Forests. Aquesta norma entrarà en vigor tres mesos després de la publicació en el BOE i inclou una esmena que havia comptat amb el recolzament d'UPyD, UPN i l'abstenció del PSOE i que permet que es puga construir en terrenys incendiats sense que passen 30 anys, sempre i quan hi hagen raons imperioses d'interès públic de primer ordre.

El text en concret planteja que "amb caràcter excepcional les comunitats autònomes podran canviar l'ús del terreny calcinat quan concórreguen raons imperioses d'interès públic de primer ordre" que siguen aprovades per Llei, sempre que a canvi es repoble una superfície forestal equivalent a la cremada. Aquesta Llei recorda molt a la Llei 4/2004 d'Ordenació del Territori i Protecció del Paisatge que va implantar

el conseller de Territori Rafael Blasco ací al País Valencià quan era titular d'aquesta Conselleria (vore butlletí número 24 de la SASE), publicada al DOCV el 30-07-2004 i vigent fins a l'agost del 2014. D'aquest text es pot entendre que, en el cas de que aquestes raons corresponguen a l'interès general de l'Estat Espanyol, serà la Llei estatal la que determine la necessitat del canvi d'ús forestal. Junt a aquest canvi els conservadors han introduït una precisió: que el ministeri d'Agricultura col·labore amb les comunitats autònomes en l'elaboració dels models tipus de gestió forestal de cada comunitat.

En el marc de la seua tramitació, l'oposició ha criticat que el text entre en competències autonòmiques, desprotegisca els forests al permetre el canvi d'ús del terreny sense esperar 30 anys, i limite la necessitat de plans de gestió que seran aprovats cada 25 anys i no cada 15 com fins ara.

Bancal amb olivera

Camp d'oliveres

Sembla que tot estiga reconduït per recolzar altra vegada les polítiques urbanístiques i immobiliàries que tant afavoreixen a aquesta xicoteta oligarquia amiga, en detriment de la resta de la societat.

LA GESTIÓ DE LA PREVENCIÓ D'INCENDIS

Un altre front que les polítiques del PP ens té acostumats són les polítiques de prevenció d'incendis. Tot i que es diga prevenció i estiga sota aquest estigma, la prevenció sol significar quasi sempre extinció.

L'única vegada que s'han gastat diners de debó en prevenció ha sigut quan han fet els tallafocs, la famosa ZAU (Zona d'Actuació Urgent), la qual, com es ben sabut, tant la SASE com la Fundació sempre hem criticat. No hem estat mai d'acord amb aquest tipus de prevenció perquè entre altres raons, no serveix per a res. En una zona on s'ha fet un tallafoc, les primeres herbes que creixen són les gramínies, les quals s'incendien amb molta facilitat per no tindre aigua dins la seua tija.

Durant tots aquest anys de crisi, el primer pressupost que s'ha vist retallat en incendis ha sigut el de prevenció.

A continuació es detallen els diferents tipus de treballs de prevenció que es podrien dur a terme per a substituir els que s'han emprat fins ara.

1- La **restauració de cultius de secà**. Tots sabem que els cultius tradicionals de la mediterrània són els d'oliveres, ametlers i garroferes, cultius que han estat presents centenars d'anys i que han format part del nostre paisatge en bancals de pedra seca i formant part de la divisió natural de la muntanya i l'horta. Aquests cultius són el millor tallafoc natural que pugui haver-hi, a més, integrat en el paisatge i sense cap tipus d'impacte visual. Molts d'aquests cultius estan abandonats perquè no són rendibles amb la política econòmica que es segueix actualment. En canvi, podrien ser rendibles si els propietaris reberen unes xicotetes subvencions que els ajudaren a mantenir-los en condicions. D'aquesta manera, el foc no podria avançar en cas d'incendi i els propietaris es podrien beneficiar del fruit. Si fa deu anys hi havia pocs diners per tal de restaurar i millorar els cultius de secà als nostres pobles d'interior, amb la crisi la situació ha empitjorat. Aquest tipus d'ajudes es van donar de forma experimental a dos cultius diferents en dos zones

Bosc cremat

diferents del nostre territori: al cultiu de l'avellana a Benassal i al de la cirera a la Vall de Gallinera. Aquests projectes estan dins del Pla de Desenvolupament Rural dissenyat per 5 anys. Malauradament és molt probable que el govern del PP no haja posat en funcionament aquest tipus d'ajudes, abans de perdre les eleccions, per al Pla que ell mateix va aprovar aquest any i que es durà endavant els propers 5 anys. Aquesta és una forma de donar feina als llauradors, de respectar el paisatge sense cap alteració i de tindre faixes auxiliars de prevenció en incendis forestals, res millor per que no passe el foc, que uns bancals treballats amb cultius de secà.

2- El voluntariat ambiental. Aquest projecte el va posar en funcionament la societat civil l'any 93 degut a la quantitat d'incendis que havien hagut a les nostres comarques. Grups com el Centre Excursionista de Valencia i la Societat d'Amics de la Serra Espadà van fer vigilància en boscos emblemàtics de la Serra Calderona els primers i de la Serra Espadà els segons durant l'estiu del 93 sense cap tipus d'ajuda. Tot al contrari: el voluntaris es van pagar la benzina dels seus cotxes. A l'any

següent, al DOGV es van publicar ajudes per tal que els grups pogueren dur endavant el projecte de forma legal i que permeteren l'assegurança del voluntariat, el lloguer de cotxes, l'adquisició d'emissores, i altres. Des de l'any 94 el Govern Valencià ha disposat de partides per a la prevenció d'incendis forestals mitjançant el voluntariat ambiental. Però cada any estes partides han anat tenint una dotació menor. Esta situació ha empitjorat amb la crisi, de manera que les dotacions han minvat fins a un nivells que es podrien qualificar de vergonyosos. A més a més, cada vegada són més els ajuntaments que accedeixen a la mateixa dotació que les associacions i la situació dels ajuntaments no té res a veure en la de les associacions. Durant tots aquestos últims anys, les associacions hem tingut que finançar a la Generalitat en tots els programes de Voluntariat Ambiental. Se'ns ha pagat sempre a l'any següent o inclús dos o tres anys més tard. És a dir, que als darrers deu anys es pot considerar com un acte de fe realitzar la campanya de Voluntariat Ambiental. Aquest febrer del 2015, el Govern Valencià ha publicat una ordre disposant d'uns 358.000 euros per fer

Tallafocs

“Els cultius tradicionals de la mediterrània són els d'oliveres, ametlers i garroferes. Aquests cultius són el millor tallafoc natural que puga haver i, a més, integrat en el paisatge i sense cap tipus d'impacte visual.”

tot el Voluntariat Ambiental en el País Valencià. Aquesta quantitat sembla i és veritablement insuficient.

Ara, a la Generalitat, ha canviat el Govern, però les Diputacions de Castelló i d'Alacant continuen en mans del Partit Popular i de les diputacions depenen part del bombers forestals. Aquest partit sempre ha parlat d'extinció i dels mitjans que es necessiten per aconseguir-ho. Les seues polítiques de prevenció s'han limitat a obrir tallafocs, els quals resulten insostenibles i requereixen d'un manteniment periòdic de cost molt elevat. Esperem que el nou Govern Valencià puga donar-li un altre caire a aquestes polítiques desfasades i antiquades, si és que poden i els deixen.

El turisme a la Serra d'Espadà: com afecta a la població local?

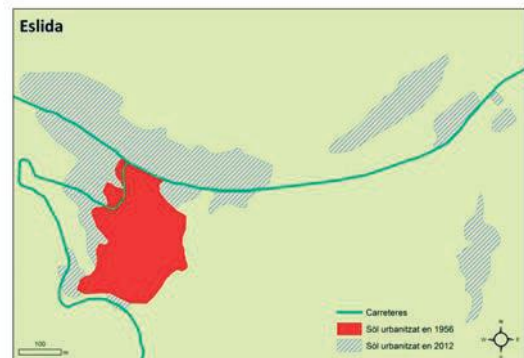
Llorenç Crespo i March

Grau Geografia i Medi Ambient, Universitat de València

Com a complement, o potser com a substitut, del turisme de masses del litoral valencià, fa uns lustres comença a sorgir a l'interior del nostre territori un nou tipus de turisme: el d'espais naturals. Cada vegada són més persones les que es decanten per les zones poc antropitzades i lliures de sorolls a l'hora d'escollir la seua destinació turística. La Serra d'Espadà és una de les destinacions d'interior d'esbarjo preferides per molts valencians. Aquest tipus de turisme, com tota activitat, té unes repercussions sobre el medi on es practica. A què ens referim, però, quan parlem de repercussions? Són impactes produïts per una activitat sobre el territori i la societat on es duu a terme. Cal destacar, a més, que no han de ser necessàriament negatives, com hom podria pensar en un primer moment, també hi ha de positives. Com analitzarem aquests impactes? Mitjançant enquestes proposades a habitants de distintes poblacions del territori estudiat, a més d'una sèrie d'entrevistes a actors importants dintre

el Parc Natural de la Serra d'Espadà. Val a dir que, tot i haver produït una gran mostra d'enquestes (102) el resultat no és significatiu. Tanmateix, sí que dóna unes pinzellades que s'aproximen, si més no, a la realitat. Hem distingit les repercussions en cinc branques: urbanes, ambientals positives, ambientals negatives, culturals i econòmiques. Les analitzarem en este ordre.

Evolució del sòl urbanitzat a eslida (1956-2012)

Mapa 1. Elaboració pròpia

CANVIS URBANS

Un dels canvis que el turisme més ràpid provoca en les poblacions on n'hi ha, a sovint són les modificacions en la fesomia urbana i el sòl urbanitzat. Construccions de nova planta, reforma d'antigues cases, asfaltat de carrers, millora de carreteres, etc. A Espadà també han hagut transformacions urbanes. Per una banda, 30 dels 102 enquestats estan segurs que no ha hagut cap canvi d'este tipus mentre que 10 no ho saben (NSNC). Els seixanta-dos restants opinen que sí n'hi ha hagut. De quin tipus? Principalment reformes d'antigues cases i construcció de noves. Cal relacionar este fet amb el fenomen de les segones residències. Cases d'avantpassats són restaurades per a fer-les servir com a <<caseta d'estiu>> i altres que no en tenen, les construeixen de nova planta. L'únic cas en tota la Serra on van forans (no descendents) a instal·lar-s'hi és Aín: el <<Benidorm>> de la Serra d'Espadà, segons Jordi Elipe, on el preu del sòl és més elevat que en qualsevol altre poble d'Espadà. Altres pobles on també han hagut bastants construccions de nova planta són Xóvar, on s'han construït en els últims deu anys uns quatre blocs d'habitatges, i Eslida (Mapa 1), on han proliferat urbanitzacions alienes al

nucli urbà i s'ha construït al llarg de la carretera en direcció Artana. A més, no té altra explicació que l'esmentada ja que la població ha anat minvant des de l'any 1930 (quan assolí 1750 habitants) fins a hui i el sòl urbanitzat quasi s'ha triplicat.

Tot i no ser de capital importància, algunes reformes i construccions es fan amb el propòsit de destinar-les a treure alguns ingressos com és el cas dels apartaments, les cases rurals, hotels, piscines, bars, restaurants, etc. Finalment, encara que menys important, les noves infraestructures. Principalment carreteres reformades que substitueixen antigues pistes forestals per vertaderes vies de trànsit en meitat de la Serra. L'exemple més clar és la carretera que connecta Vall d'Almonesir, Algímia d'Almonesir i l'Alcúdia de Veo.

CANVIS AMBIENTALS POSITIUS

Un viatger, allà on vaja, normalment exigirà gaudir d'un medi relativament net. Un paisatge (ja siga urbà o natural) poc cuidat i ple de brutícia fa que la imatge que se'n porta el visitant siga dolenta. És per això que els qui se'n beneficien de l'activitat turística han de tractar de malbaratar el medi el menys

possible i exigir als ens públics neteja i respecte de la qualitat ambiental. I més si es tracta d'un espai protegit, com és el nostre cas. Hem preguntat als residents del Parc si hi han apreciat algun canvi de caire positiu per al medi, l'entorn i el paisatge. La resposta general ha estat rotunda: no. Quasi 60 dels enquestats no han percebut cap millora d'aquest tipus. Aleshores, què és de la protecció com a Parc Natural? Potser pensarien que aquesta declaració no es va fer amb finalitat turística o potser pensen que, tot i estar protegit, continua sense cuidar-se i per això no ho consideren un efecte positiu.

És ben cert que l'objectiu principal de la protecció del Parc és la conservació dels seus valors culturals i naturals. No és menys cert, però, que la marca Parcs Naturals actua inevitablement com a atractiu per a este conjunt de viatgers anomenats ecoturistes i que, per tant, ha estat un incentiu per a l'augment de l'afluència turística. Posar en valor els atributs i paisatges de la Serra d'aquesta manera és indubtablement un valor mediambiental positiu que ha sigut dut a terme amb finalitat turística. Hi ha alguns que sí n'estaven assabentats. De fet, la majoria dels qui han marcat que "Sí" en aquesta pregunta apuntaven a la protecció i conservació del Parc. Finalment, uns dotze consideraven que han hagut mesures de millora de la qualitat ambiental com ara replegada de deixalles.

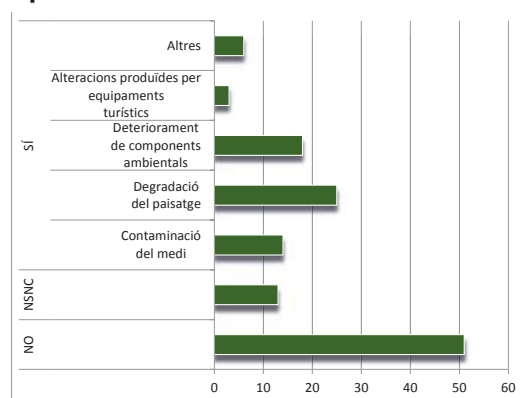
CANVIS AMBIENTALS NEGATIUS

Un dels inconvenients més criticats per la població local sobre el turisme és la contaminació que els visitants i els equipaments que hi ha per a servir-los provoquen sobre l'entorn. Vessament de deixalles, degradació del paisatge, deteriorament de components ambientals (com pot ser la vegetació), entre d'altres, són exemples d'aquests efectes negatius. A més a més, dintre d'un espai protegit hi hauria que

cuidar i respectar especialment aquests factors ja que la conservació és un dels punts essencials pels quals es protegeix l'espai.

Més del 50% de la població resident pensa que no hi han hagut canvis ambientals a pitjor mentre que poc més del 10% no en sap res (Gràfic 1). Dels qui han contestat que sí, la degradació del paisatge ha estat l'efecte més denunciat. Vint-i-cinc de les cent dues persones enquestades pensen que l'activitat turística en general, tant turistes com equipaments, ha produït una reducció de la qualitat paisatgística. Potser per l'augment de cases erigides, potser per l'aparició d'urbanitzacions (com el cas que hem vist d'Eslida), potser per la construcció de noves sendes i vies forestals. En segon lloc, deteriorament de components ambientals, com ara rius o boscos, amb 18 persones que ho corroboren. Després, contaminació del medi com les deixalles que tiren molts turistes per les sendes, amb 14 caselles marcades. Segons Carme Orença, que forma part de la SASE i gran coneixedora de la Serra, els turistes de segona

Quantitat de respostes marcades a les enquestes sobre si ha hagut o no canvis negatius sobre el medi i l'entorn espardànic

1. Elaboració pròpia. (Val a dir que qui marcava "Sí" podia marcar més d'una de les opcions proposades i per això poden eixir més de cent dues respostes al gràfic).

residència no provoquen tants danys greus en l'entorn com altres col·lectius, car els seus antecessors o ells mateixos han nascut ací i valoren i cuiden el patrimoni natural i el cultural. Són, normalment, més agressius amb l'entorn i el medi els que utilitzen la muntanya per fer esports poc respectuosos.

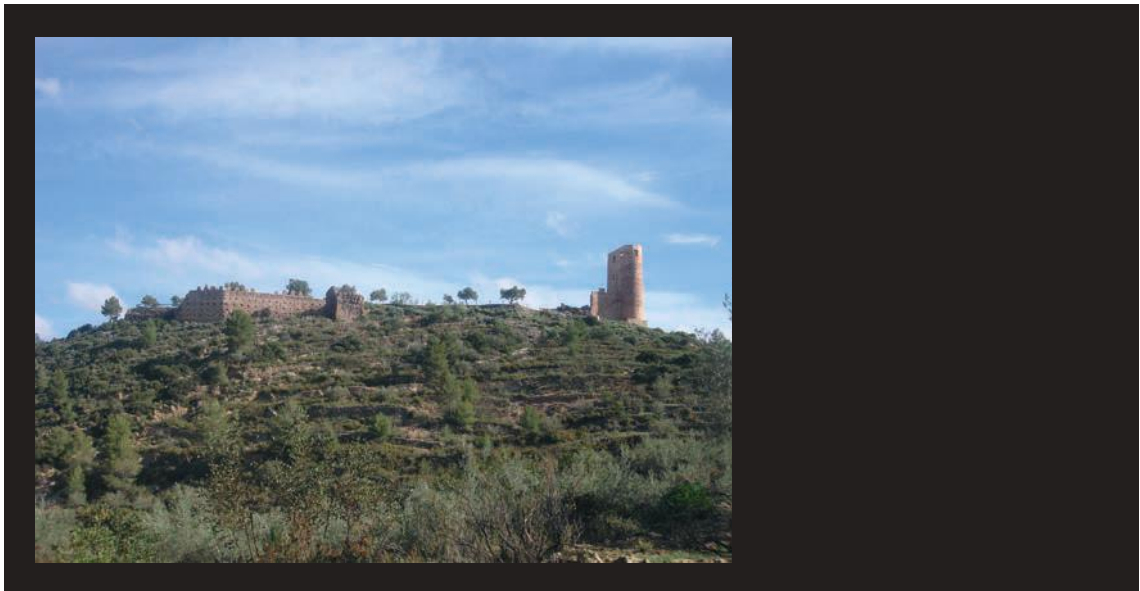
Finalment, 9 persones marcaren alteracions produïdes per equipaments turístics i altres (sense especificar quins eren). En conclusió, sembla que la població local no denota grans canvis negatius sobre el medi, ja que ha sigut minoritària la gent que ha marcat "Sí". Val a dir que Jordi Elípe a partir de la seua experiència com a agent de desenvolupament local en distints pobles de la Serra, deia que la gent, generalment, era respectuosa amb deixar el Parc net i provocar el mínim possible de brutícia i impacte. Amb tot, la consciència ambiental dels turistes (i de la població en general) no és suficient com perquè sàpiguen que només amb les petjades que fan quan caminen per la muntanya ja exerceixen un impacte a l'entorn. Si, a més, contaminen i degraden el medi (i d'un espai protegit!), l'efecte es multiplica. Caldria proposar programes d'educació ambiental que facen veure els turistes i els no turistes

l'impacte produït i així solucionar el problema des de l'arrel més que no netejant i reparant els danys.

CANVIS CULTURALS

El culture shock és un dels fets que ocorre molt a sovint en les zones turístiques. Tanmateix, ocorre en zones de turisme internacional més que no d'interior. Com que el turisme a Espadà és, segons hem vist, d'interior no ocorre tan a sovint o no ocorre. De fet, no s'aprecia gairebé cap tipus de canvi o impacte cultural. Segons les enquestes, quasi el 70% creu que no hi han hagut canvis de caire cultural i un 21% no ho sabia. Per tant és una minoria (el 10% restant) els que creuen que a causa del turisme n'han hagut. Nou dels qui s'ha preguntat ens diuen que ha hagut una modernització del municipi. Per exemple, la instal·lació de Wi-Fi municipal en llocs públics és un dels factors dintre d'esta categoria així com la posada en valor d'indrets culturalment importants com ara el castell d'Al-Munestir (Vall d'Almonesir), que ha estat enfocada de cara als turistes amb panells informatius.

Pel que respecta als altres dos ítems, no tenen gens d'importància: una persona diu que s'han incorporat antigues

tradicions. Dintre d'aquesta hi ha danses, festius o processons que ja no es practicaven i s'han recuperat. Veiem que no ha sigut el cas. Finalment, l'adopció de costums a fi d'atraure turistes, com ara l'artesanía tradicional, posar en valor el menjar de la zona, etc. tampoc ha triomfat gaire, només dues persones han marcat la casella. La conclusió que se n'extrau és que, en general i amb estos resultats, no és pas la cultura la que mou els turistes a viatjar a la Serra. Són els recursos naturals, les arrels familiars i l'espai protegit els vertaders factors de localització i d'atracció.

CANVIS ECONÒMICS

Com és lògic, l'activitat turística té unes repercussions econòmiques en el sector de l'hostaleria, principalment. En el cas de la Serra, l'allotjament té poc de pes per la deficient infraestructura d'hostatge i per la proximitat a les zones costeres (on viuen la majoria dels turistes), cosa que permet als excursionistes anar a passar-hi només el dia. És als bars i a les tendes de productes tradicionals on el guany augmenta. Però, en quina mesura afecta les rendes dels pobladors del Parc?

Doncs bé, trenta-set dels enquestats troben que no hi han hagut canvis

econòmics provocats pel turisme i set més que no ho sabien (Gràfic 2). La resta, 56 habitants, n'opinen just el contrari. Quins han sigut estos canvis o impactes? Primerament, només hi ha un enquestat que coneix algun cas d'abandonament de l'activitat que estava exercint per a dedicar-se al turisme i viure d'açò. Val a dir que en una zona com Espadà aquests casos són pocs ja que el turisme no aporta suficients ingressos com per a dedicar-s'hi. En segon lloc, 33 enquestats han apreciat un augment de la renda dels habitants a causa d'una diversificació d'activitats. Per exemple, algú que es dedicava a l'agricultura, ara ven els productes o derivats (l'oli en ambdós pobles d'Almonesir) a visitants i turistes (ja que només amb la demanda local els ingressos serien insuficients per a dur-ho a terme) o qui tenia una casa sense utilitzar l'ha reformada i ha instal·lat una casa rural mentre es dedica a qualsevol altre sector. És destacable i curiosa l'afirmació de Jordi Elípe que en Aín, tots els establiments de restauració sobreviuen pels turistes de segona residència que acudeixen els caps de setmana o les èpoques festives. Si no, no serien rendibles. Per tant, en este cas, més que un augment de renda per a estos establiments els turistes són els

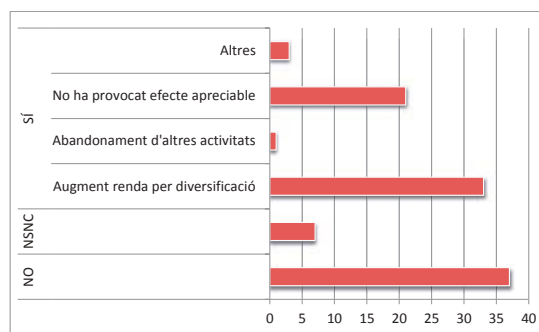

principals clients. Aquesta diversificació ha conduït a un augment de la renda d'alguns dels habitants. Després, aquells qui pensen que aquesta activitat ha aportat certs ingressos al poble però de manera inapreciable en són 21. És a dir, l'augment dels ingressos ha sigut mínim.

En definitiva, la lectura que s'hi pot fer és que milloren un poc les rendes d'alguns (però no molts) habitants. Per això tants han dit que no hi ha canvis econòmics causats pel turisme i tants altres han expressat que sí ha hagut un augment de la renda. Almenys la repercussió econòmica (siga elevada o baixa) és positiva. Les raons que troba Javier Solsona que l'activitat no siga molt més important i deixi més ingressos són una societat envellida i poc emprenedora que té poques inquietuds i cerca les oportunitats laborals en les àrees industrials de l'entorn més que no intentar explotar els nínxols i les oportunitats de mercat que hi ha al Parc, com ara la gastronomia local.

A mena de reflexió, cal dir que el turisme en aquest Parc Natural és massa jove (o, si se'm permet l'adjectiu, inexpert)

Quantitat de respostes marcades a les enquestes sobre si ha hagut o no canvis econòmics als municipis del Parc Natural

Gràfic 2. Elaboració pròpia. (Val a dir que qui marcava "Sí" podia marcar més d'una de les opcions proposades i per això poden eixir més de cent dues respostes al gràfic).

com perquè les repercussions siguin quantioses i/o apreciables. És clar que les hi ha, però a un nivell molt baix. Tot i això, en cas que anara en augment l'activitat, caldria decidir abans que res quines serien les repercussions que convindria que es desenvoluparen. Seria convenient, per exemple, un augment de les repercussions ambientals negatives? Òbviament no, en tot cas de les positives. Seria convenient un augment de les repercussions econòmiques? Clarament sí. Serien convenient, però, un augment en la superfície urbanitzada o un canvi cultural radical? Ho deixi al pensar de cadascú.

les activitats a la Serra

Memòria de la Fundació Serra Espadà 2014

Carme Orenga
Secretària de la Fundació

MEMÒRIA DE LA FUNDACIÓ SERRA ESPADÀ 2014

El passat 2014 ha sigut per a la Fundació Serra Espadà, un any de canvis i nous projectes, encara que no hem tingut una bona resposta en tots. Açò ha sigut possible gràcies a la col·laboració voluntària i desinteressada de Víctor Bayona, un enginyer agrònom, habituat a treballar amb ONGs i que ha volgut col·laborar en la nostra Fundació. Hem presentat diversos projectes: un a la Fundació Biodiversitat, un altre a la Diputació de Castelló mitjançant l'ajuntament d'Artana i un altre a la Fundació Caixa Castelló, tots relacionats en continguts forestals i d'educació ambiental.

Ens van atorgar dos de les ajudes dels projectes sol·licitats: el que demanem mitjançant l'ajuntament d'Artana, de 1.400 euros que la Fundació havia de completar amb una aportació econòmica de 600 euros i que després de tindre una reunió amb l'alcalde

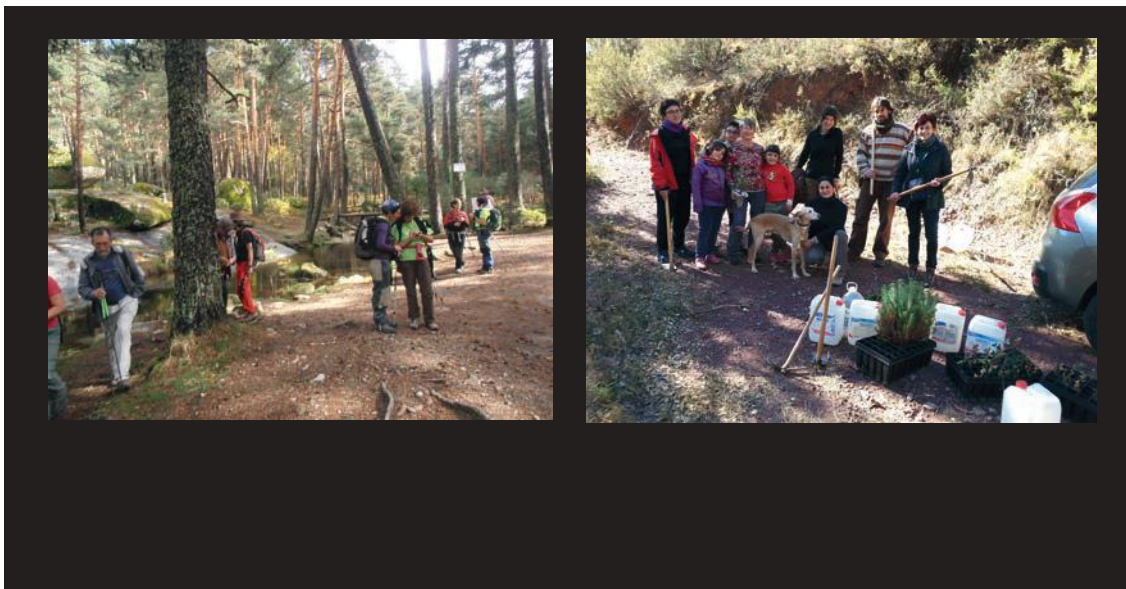
i secretari d'Artana, no arribarem a un acord per tal de dur endavant el projecte; per tant renunciarem.

L'altre projecte presentat i subvencionat era el de la Fundació Caixa Castelló que ens han concedit 1.066 euros, i n'havíem demanat 3.000, per tal de poder fer els tallers i la recerca de fites de les terres de la Fundació. Evidentment en aquesta quantitat sols podrem fer un parells de tallers.

El projecte presentat a la Fundació Biodiversitat, era el més ambiciós i malauradament no ens han aprovat la subvenció.

Mapes

Víctor també ens va confeccionar uns mapes d'ubicació de totes les finques propietat de la Fundació. Així ara disponem d'un mapa on estan totes les finques de tots els termes i després en va fer altres (un per cada terme municipal on tenim propietats) i en

aquestos va posar el polígon i parcel·la de cada finca.

Sociograma - aprenentatges

Víctor va realitzar un estudi amb alguns socis de la SASE (Irene, María, Inma, Paco, José Luís i Carme) sobre la implicació de les nostres entitats en la Serra. Aquest estudi s'ha publicat en el butlletí 47.

Un resum de l'estudi podria ser el següent:

Dins de la SASE hi ha una minoria de gent que coneix el context socioeconòmic dels pobles de la Serra Espadà, partint del fet que molts pocs socis hi viuen al llarg de tot l'any. Es podria dir que el vessant excursionista predomina sobre el vessant conservacionista.

Tant la Fundació com la SASE, si és que volen participar en el desenvolupament rural de la zona, haurien d'enfortir les seues relacions amb altres actors amb el qual hi ha certa afinitat i amb els que ha treballat en altres ocasions, a més d'apropar-se a altres entitats que formen part de la vida dels municipis.

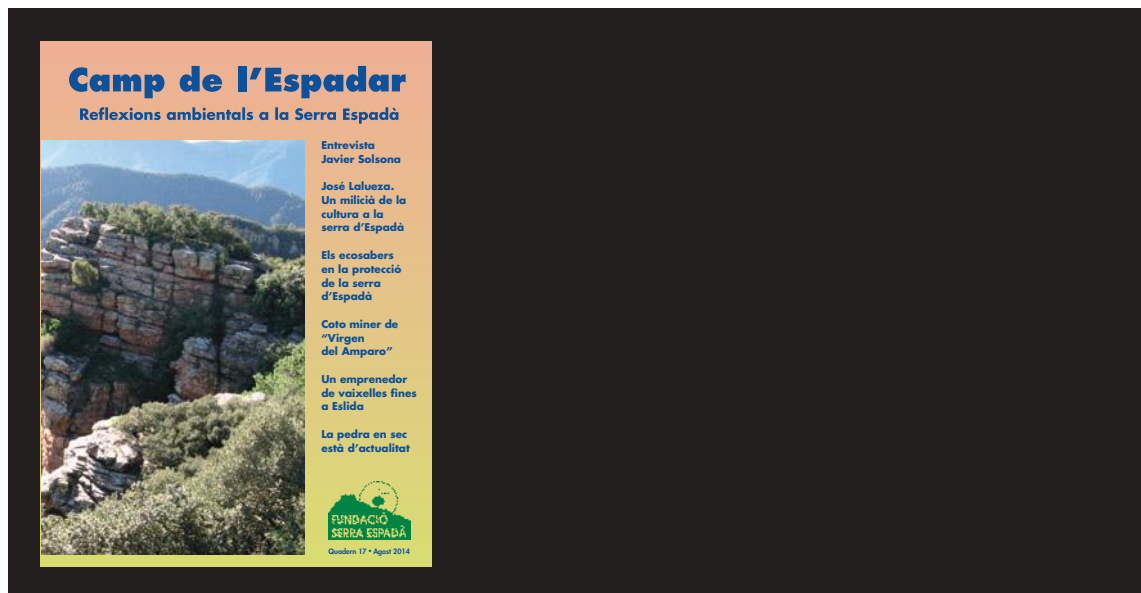
Administració i futur

També aquest any ens han concedit, per primera vegada, l'Acadèmia Valenciana de la Llengua una subvenció per la revista d'investigació, doncs la Fundació va demanar una ajuda per la revista "Camp de l'Espadar" i la contestació, sorprenentment va ser bona, ens han concedit la quantitat de 1.388 euros per la publicació de la revista.

Paradoxalment, a primers d'any en una reunió del patronat de la Fundació es va decidir dissoldre a llarg termini la Fundació (ja fa uns anys que la SASE va plantejar aquest tema), Carme s'ha reunit en els tècnics per vore els requisits i tràmits del procés i mirar la manera que els béns i romanents de la Fundació puguen anar a parar a la Societat d'Amics de la Serra Espadà.

Aquest any s'ha renovat parcialment el patronat, cada quatre anys segons els estatuts, toca la renovació i han deixat el càrrec Esther Salmerón i Paco Rivas, entrant com a patrons Isabel Bellido i Lluçia Almodóvar.

Fundació Bancaixa fa tres anys que no acudeix a les reunions del patronat. El mes de novembre de 2014 se li va enviar una carta a la gerent Isabel

Rubio, mitjançant burofax i es van posar en contacte amb nosaltres per telèfon dient-nos que deixaven el patronat, nosaltres contestàrem que ens ho passaren per escrit i aquesta és l'hora que encara no ens han respost, però ara, ells no tenen representació al patronat de la Fundació perquè el seu representant ja no ha renovat i el lloc queda buit sense representant.

Les activitats que han sigut programades per part de la Fundació s'han dut endavant, encara que la jornada de reforestació, després del molts anys programant-la, per a l'any 2015 es va decidir no tornar-la a programar per dos qüestions en concret: cada vegada acudix menys gent a plantar arbres i amb les retallades la Conselleria ha tancat el viver del Toro, que era el lloc on anàvem a recollir els plançons, i ara ens toca anar al Forn del Vidre a la Pobla de Benifassà, es a dir que val més l'espart que l'escurà. Per tant, es va decidir de moment, no tornar a programar-la.

Processos de la Fundació en els Jutjats

Ha passat l'any 2014 i no hem rebut cap notícia dels processos judicials, tot està com l'any 2013. Es diu que la justícia és

lenta, aquesta és més que lenta, perquè cal recordar que un dels processos és del 2003.

Les subvencions que ha rebut la Fundació per a l'any 2014 són:

- Acadèmia Valenciana de la Llengua, publicació d'investigació 1.388 €
- Diputació de Castelló per activitats culturals 989 €
- Fundació Caixa Castelló 1.066 €

En total es van presentar 6 projectes, dels que sols tres hem pogut accedir a l'ajuda.

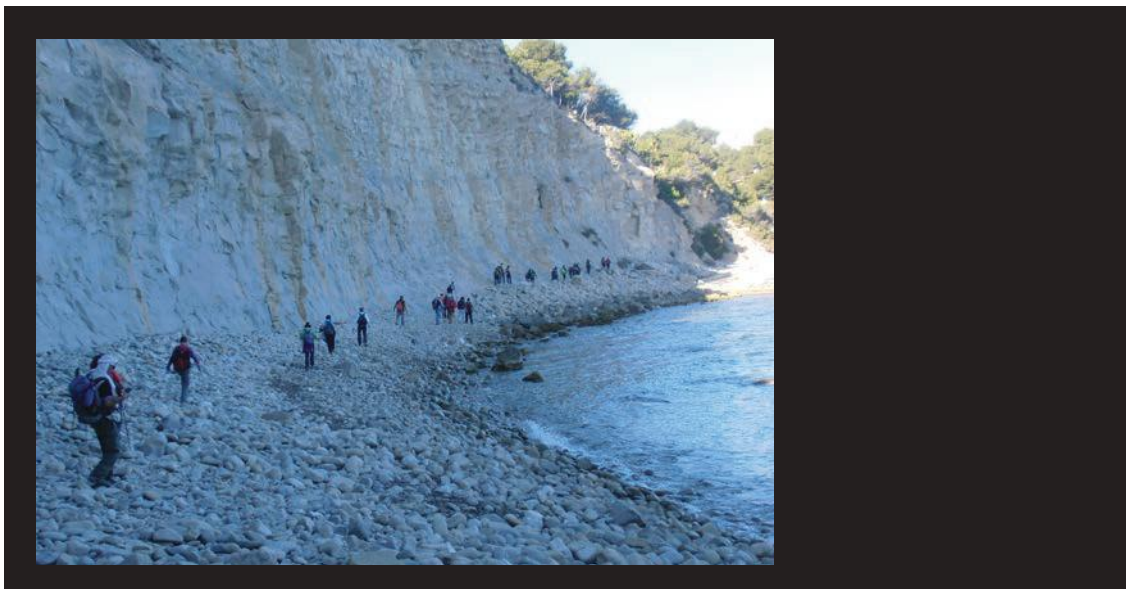
L'esforç acumulat per dur endavant la Fundació pensem que no paga la pena de dur endavant l'entitat, perquè al remat tampoc repleguem fruits...

Conselleria ens deu pels següents conceptes:

En compensació de la ZAU, per arbres tallats (porten anys sense pagar-ho) la quantitat de 158,28 euros.

Per la publicació de la revista "Camp de l'Espadar", l'any 2013 l'ajuda 190,67 €

Com podeu vore no es poden tirar coets!!!

ACTIVITATS DE LA FUNDACIÓ 2014

Diumenge 12 de gener. Excursió Aín – Mosquera. Excursió que discorre per l'antic camí que utilitzaven les persones que anaven d'Aín a Mosquera a treballar al mas, tant a segar el blat, com a la treta del suro. 20 persones.

Diumenge 2 de febrer dia de l'Arbre. Com vos explicava en la pàgina anterior la participació és molt minsa per part dels socis de la SASE. 10 persones.

Diumenge 23 de març. La Peña Saganta. Es va programar aquesta excursió a fi de visitar el castell d'Espadilla i pujar a la penya Saganta on la vista al riu millars és espectacular. 10 persones.

10 i 11 de maig. Parccultural d'Albarrasí, interessant territori on podem trobar manifestacions artístiques rupestres, un mil·lenari aqüeducte romà, exemples d'arquitectura defensiva medieval i el campament de rodano dels maquis de la guerra Civil. Participaren 26 persones.

15 de juny. De Xàvia a Dènia per la costa. Primer es va fer la ruta per la costa i després vam tornar en catamarà. Van anar 33 persones.

Diumenge 21 de setembre. Delta de l'Ebre. Visita als camps d'arròs del delta de l'Ebre abans de segar-los, a més de la punta del Fangar i el Far. 18 persones.

Del 9 al 12 d'octubre, parc nacional de Guadarrama- Peñalara. Es van preparar unes rutes pel parc nacional de Guadarrama i Peñalara, visitant uns dels paratges més bonics de la península, també pararem a Segòvia. 38 persones.

23 de novembre. De Fanzara a Ribesalbes. Seguint el curs del riu Millars, passant per l'antiga sèquia que ara fa de sender. 25 persones.

PUBLICACIÓ

Editarem el número 17 de la revista "Camp de l'Espadar", aquest any la revista consta de 60 pàgines, són les que exigix l'Acadèmia Valenciana de la Llengua per la subvenció que vam rebre.

novetats bibliogràfiques

Hacia la sobriedad feliz

Llibre: Pierre Rabhi. "Hacia la sobriedad feliz"

Errata Naturae Editors

150 pàgines

ISBN: 978 841 5 217435

L'autor entén com a sobrietat la renúncia voluntària a allò que no és necessari, a la presa de consciència que fa que el consumidor renunciï a les necessitats creades per el consumisme i la publicitat, i es senta unit a una humanitat que no viu en un planeta de recursos infinits.

L'autor és un home d'acció que dona exemple d'allò que defensa i que, per tant, porta una vida austera en perfecta harmonia amb l'entorn. És agricultor, ecologista, filòsof autodidacta, conferenciant i activista en pro del medi ambient.

En els anys seixanta va començar a treballar unes terres ermes en una regió

francesa i va aconseguir viure d'elles junt amb la seua família. Rabhi creu que la humanitat pot resoldre els problemes del món i que la solució passa per tornar als orígens, per treballar la terra d'una manera ecològica i diversificada amb l'objectiu de produir aliments i no diners

La moderació allibera. Tot allò que és accessori i inútil complica la nostra vida. L'alliberament és fruit de la conscienciació individual, no d'un ideari imposat des d'alt per una determinada classe política siga del signe que siga.

La següent llegenda pot ajudar a entendre el que l'autor anomena "indignació constructiva".

"Un dia, diu la llegenda, va haver-hi un immens incendi en el bosc. Tots els animals espantats, aterrits, observaven impotents el desastre. Només el petit colibrí es va moure i va anar a buscar algunes gotes d'aigua amb el bec per llançar-les sobre el foc.

Portada del llibre *Hacia la sobriedad feliz*

Un moment després, el tatú, irritat per aquesta agitació ridícula, li va dir: Colibrí, estàs boig? amb aquestes gotes d'aigua no vas a apagar el foc!- I el colibrí va respondre: Ja ho sé, però jo estic fent la meva part."

Adaptació de la resenya de NOM Pacheco extreta del blog unlibroenmimochila

